کتاب
خزائن الفتوح

بسم اللہ الرحمن الرحیم

خزائن الفتوح

(۱)

این نامہ کہ نقدِ فتح دارد در جیب
شد نامِ خزائن الفتوحش از غیب

در فاتحہ کتاب بن نسبت فتح

اَلحمدُ لِلفتّاحِ الَّذِی فَتحَ خزائِنَ الفُتُوحِ علیٰ دِینِ مُحمّدٍ وَّاَعزَّ جَمِیعَ اَنْصارِہٖ بِنَصرٍ مُؤیّدٍ، اَعزَّ شانُہٗ وَاَعلیٰ سُلطانُہٗ۔ والصّلوٰۃ علیٰ نبیّ السّیفِ الَّذِی شَقَّ بِاِشارۃٍ قلبَ القمرِ والصّدرِ وَوضحَ مِن بُرھانِہِ القاطعِ، وَلقد نَصَرکُمُ اللّٰہُ بِبدرٍ، وَالتحیّۃُ وَالسّلامُ علیٰ آلِہٖ وَاَصحابِہِ الکِرامِ المُنبِہِینَ لِلِئّامِ بِاللِّسانِ وَالحُسامِ۔ شعر

لا زال و دھم یلازم قلبنا

کالفتح لازم قلب سلطان الدّنی

بعد فاتحہ حمد خدائے مع الاخلاص و نعت رسول جبادہ فرمائے باختصاص

فتح باب خزینہائے معانی جز برائے جناب شاہ نشاید بیت

مدح شاہ است اینکہ گر بنویسمش باشد صواب

ماہ را جدول کردہ بر بالائے لوح آفتاب

اینک این نسبت علویاست

وھو سلطان سلاطین الآفاق، انور من النیرین فی الاشراق، ظل الرحمن علی رؤس الانام حامی البرایا عن حوادث الایام، فلک المعالی بالدرجۃ والتمکین، شمس الاعالی علاء الدنیا والدین، ثالث القمرین فی العلیٰ، نور الدارین فی الدجیٰ، مدار دور القمر جناب خدامہ ومنار نور الظفر قراب صمصامہ، اصبح ضیاء طلعتہ فی عین السماء واضحیٰ سنا جبہتہ فی عین العلاء، المنصور بالنصر الفلکی علی ادوار الزمان، الموصوف بالوصف العلی اعنی محمد شاہ السلطان شعر

اللہ مدّ ظلالہ، فوق الوریٰ ما ظلّ عین فوق ارض بالندیٰ

نسبت در فشاندن خامہ بہر نشر اندرین نامہ

نسبت زکتابت است و تصنیف

رقم سنج مدایح شاهنشاهی علائی، بنده خسرو، که قلمش هرچند پا بلند کند و تمامی عرصهٔ سیاهی و سپیدی را دست بدست و انگشت بانگشت بپیماید، از اوّل پایهٔ محامد این شاه درنتواند گذشت، عرضه میدارد برآنجمله، که چوں در لوح پاک ازل اصابع صانع نگاشته بود، که کلک ثناء خدایگانی بر نون ناخن بنده، چوں شهاب پهلوی هلال و تیر در قوس سریع السّیر باشد، الف الطاف الٰهی که مفتاح لطائف نامتناهی است، ابواب ذخائر، وَلِلّٰهِ خَزَائِنُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ بر بنده برگشاد، و جواهرے، که بحتری و ابوتمام را عطا نه فرموده بود، در ذیل صحیفهٔ الشاهین ریخت. اگرچه بهر درّے از آنها بود، که مشتری قیمت آں نداند، مع هذا از دراں نمے نمود که نثار آں جناب فلک مآب را شاید، اما چوں متاعے ازیں بیش بها تر در چهار بازار طبیعت تعذری تمام داشت، ناچار همان را در سلک نظم کشیدم، بداں اعتماد که، بیت

جناب شاه دریائے کرم شد
بدریا هرچه افتد رود گردد

بیں نسبت نظم و نثر ایں جا

چوں یقین کردم که مضمونات حروف کثر بنده، بسیاں خدمتے موریش تخت سلیمانے

که ابد الآباد فرمان دہ جمہور انس و جان باد، شرف قبول مے یابد، وہر نظمے کہ بندہ
پیش مے برد، اگرچہ ہمہ در وے جز بحر خشک چیز دیگر نمی باشد، از عین عواطف
آں را آبے تمام بحاصل می آید چنانک سفائن لفائس بندہ بمداد ایں موج الطاف در خشکی
وتری رواں مے گردد، واستغراق بدیں نعم بندہ را بر جسر جسارت عبور داده،
تا ازاں گوشہ کہ در بحور نظم فراواں غوص نمودہ بودم وانبار ہائے آلی گرد
آوردہ، خواستم کہ برائے سدہ والا نثرے نیز بیارائیم، بیت

مانا کہ دراں نظر کند شاہ

چوں مہر بسوے سنگ قابل

نسبت است از عروس مشاطہ

اگرچہ مشاطۂ کلکم ہموارہ بر تافتن اشعار موشگاف بودہ است، وابکار نثر را
در پردۂ اوراق کم جلوہ نمود، بایں ہمہ چوں ایں عروس روئے نیاز بشاہ
راستیں دارد شعر الی العیب ما مال عین العلےٰ

اینک ایں نسبت ایست رواں ہمچو آب

اگرچہ چشمۂ عمر بندہ را بہ بقا خضر مژدہ دہندہ، متعطشان عین معنی را جز بشربت
تمنا، سکندر ثانی سیراب ندارم۔ اما چوں روشن کردم کہ زلال زندگانی مایہ
بیش ازاں ندارد، کہ در نہایت کار روستے از و بشوید و سبیل سخن نیز ہماں قدر

کہ تالب گور زبانی بداں تر کنند، چوں فاصل منبع عمر از زمان منی تا زماں
منیت ازیں مقدار نمے تواند گزشت محل آں ندیدم کہ در قعر محیط باد صافی
کہ لا غول لہا، فرو روم پس ازاں چنداں ماء الحیٰوۃ ما شر کفے بر دست
کردم،

نسبت آئینہ بیں پر ز خیال

آنچہ آئینہائے سکندر ثانی است، اگر یہ تمام روشن کردہ شود، نمودار آں
در آئینہ زنگاری سمٰوات نہ گنجد، فکیف در آئینہ طبع زنگار خوردہ بندہ؟ اما بعضے
از آنچہ معائنہ گشتہ است باندازۂ تخیل خویش چنانچہ روئے دہد نمودار کنم، تا اگر عیب
بیناں را در مطبوعات بندہ شکے است، رفع گردد۔ امیدمی دارم کہ چوں ایں
مرات صفا بر وجہ روئے نما در نظر سکندر ثانی گذرد، آنچہ ازاں ذات صافی صفات
دروئے منطبع گشتہ باشد بالمواجہ موجہ مقابلہ فرماید۔ اگر آئینہ درستست و راست و
خیالش صادق، بر زانوئے ندماء خاصش قاعدہ رکوب بخشد؛ و اگر از بے ہنری
صیقلے کثر طبع چیزے از تصویر آتش برعکس افتادہ بود، اشارۃ راند کہ بجد امکان
راست کردہ شود۔ اما ازیں آئینہ روئے نگرداند کہ خیال ذو وجہین کان لم یکن
گردد، بیت،

لیکن دانم کہ کج نباشد ہرگز
آئینہ کہ در دور سکندر سازند

نسبت زکلام حق و آیات نگر

دریں کتاب، کہ بخطاب خزاین الفتوح تہذیب یافتہ است، از فتح دیوگیر
کہ سہام کیش محمدی را الفہائے إِنَّا فَتَحْنَا خوانند تا ضبط ارنگل کہ کمانہا ء لشکر
منصور را نونہاء سورۂ نصر اللہ نہ بستند، بہ مفتاح العلوم قلم از صد معانی یکے
دربیان آرم، و از قوارع ایں صحیفہ شمشیر کہ آثار وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ
درحروف او واضح، و حلیۂ فِيهِ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ درجواہر او لایح، روشن
شود کہ از آں سورۂ حدید چند سواد ہنود از صفحہ روی زمین حک شدہ است،
و شرح دہم کہ ہم از آیۃ نور چہ مقدار ظلمات کفر از راہ دین محو گشتہ ہست،

تا ازیں نور دو خاں احداب دیں روشن کنند
فضل رحمٰن و تبارک درحق ایں شاہ عصر

اینک کردہ اینجاست نسبت خلفا

اثرے از مآثر جہانداری ایں خلیفہ، محمد نام، ابوبکر صدق، عمر عدل، نیز
باز گویم کہ عثمان وار آیات رحمت رحمانی را در جلد مصحف وجود چگونہ جمع آوردہ است
و علی کردار ابواب علم را در مدینۃ الاسلام دلی بکلید احسان بر چہ نمط باز کشادہ۔
و ایں مصر جامع را از کف دجلہ فیض بچہ آب روشنی بغداد دادہ، و رایات عباسی

کہ از افتادن واقعات گراں خورد شکستہ بود، بعلامات خلافت خویش بر قاعدہ عدل از سر برپائے کردہ، و عرصہ ممالک آفاق را از ارشاد رائے رشید بر چہ طارق مامون گردانیدہ! در جمہور امور چہ نوع المستنصر باللہ و المستعصم بعونہ بودہ! شعر

حیا ربی فی الخلافتہ سالھا
من دجلة ما دام تجری جعفر

نسبت امر و نہی سلطانی

عجب دولت مندے، کہ فضل رحمانی را در ہر ارادات او علی الخصوص عنایت بحدلیست، کہ فی المثل آتش، کہ کشتہ و مردہ آبست و بجہۃ ذاتصال مے میرد، اگر از دواج ایشاں در خاطر گذراند، ہر دو را از دیوان قضا عقد ساز داری بندد وسعی جمیل سپہر در تنفیذ اوامر او بغایتے، کہ خاک کہ از باد پراگندہ حال است، و باد کہ از خاک غبار آلودہ، اگر ایں دولتمند را اشارتے بوفق بینھما اتفاق افتد، موثران بالا گرہ باد را در حال آب گرداند و با خاک در آمیزند! شعر

لیس المحال اذا اراد الضمیر
لو کانت الاضداد طرّا الجمیع

(۲)

این فتح خزائن الفتوح است
هر گوهر ازو چراغ روح است

ہیں نسبت بہار بسے خوشتر از بہار

چوں نسیم عوارف ربوبیت از مہب ارادت بر نو بہار جوانی ایں جہانبان مالک دار الخلافۃ، کہ از صد گل دولتش یکے نشگفت است، شعر،

نصر اللہ اعضان نضرہ ابد آ

در وزیدن آمد ہم در نوروز ملکی چندیں شگوفہ فتح از شاخ کمان و خارستان او درمیان دو بہار، او بہار لکھنوتی تا بہار مالوہ، بشگفت۔ و نہال تیغش در زمین کڑہ از لب آب گنگ چناں سایہ گستر گشت، کہ بہ مرتبہ ظل الٰہیش رسانید۔ و ہر جا کہ در جنگلہا مواسات خارے و باغے بود، یا در گرانہائے آب خود رستہ آبی ہمہ را پایمال لشکر کرد

بعد ازاں در آخر ربیع و ربیع آخر، کہ ریحان بی سرو پا شد و سالی آمد کہ ہدہد با صلصل سرکی کردہ بود و دل فاختہ ہم ربودۂ ایشاں شدہ، در وز انسہ پنج نیر نامی گشتہ، نظم،

بود تاریخ بظاهر نود و هشتصد و پنج

شنبه و نوزده از ماه ربیع الآخر

سوی باغستان دیوگیر، که ازان سوی آمد بهار است، برسان باد تند که بر شاخسار زند تا ختن آورد، و از برگ و سنانش خالی فرموده - و رای رام دیو را که دران ریاض شجره بود بس عالی اصل و هیچ گاه صرصر حوادث بروی آسیبی نیاورده، اوّل بعاصف قهرش متاصل گردانید، و بار دیگرش از سر نهال کرد تا درخت آزاد گشت - و از آنجا پیلان چون ابر نیسانی را گوهر بار کرده و اجهوهای زر بیش از آنکه سمن زرد بر روی زمین روید بر پشت بختیان بادسیر و نجیبان بادیه سیر حمل فرموده - و در شهر خدائے، که سبزه کرم بگوشهاش می روید بابستانهای کرّه و مانکپور پیوست، شمار ماه بروزے هرچه خرّم تر رسیده بود، و نهایت فرح و بدایت کام در وی جمع گشته، و در تاریخ سال بار بهار بر ریخته، و دو حصّه آخر صیف رفته و اوّل خریف در آمده، بیت؛

یعنی که بست بود ز ماه کریم و هشت

تاریخ سال ششصد پنج و نود شده

اکنون بلبل سیه سر قلم بر گلبرگ ورق بر آمد، که بنوای صریر سرایش کند، آیدین سرو بلند بالش تخت از نو روز جلوس تا امسال، که سر ذوق و طرب یکجا کرده اند، و تاریخ نام نهاده مصرع؛ یعنی شده سال هفصد و نه -

که در سایهٔ ابرِ ہا چترِ عنان با دیار امیر جانب، که عطف فرموده شمه از شمایل نصرت بالصبا منتشر گردانید۔ رباعی

وقد فتحت لصولته قلاع
کازهار الشقائق بالرّیاح

اینک این نسبت تاریخ وکتب

بعد ازین تاریخ خیراتی، که ازین تاجدار عالی مآثر بر طبقات زمین ظاهر شود، امید از حضرت ملک بخشی، که آثار تاجوران دین دار را بر صحایف روزگار رقم خلود بخشد،

چنانست که تحریر آن بر نمطی در قلم آید که عزیز السیر سلاطین آفاق گیر گردد، و سخن بمثابتی بلند گفته شود، که آوازه نوبت سنجری را فرو پوشد و غلغل کوس محمودی را مغلوب گرداند، اگرچه هر مقامه حکایتی ازین مغازی در تدبیر جهانبانی و کشورستانی رائے آرائے شاهان گیتی دار و خسروان ظفر شعار است، نظم

کیفیت جلوس جهانبان ملک گیر
کاسوده گشت از کف پاپش همه سریر

این نسبت قصهٔ کلیم است

چون مشیت ازلی بر آنجمله بود، که این محمد موسی قوت نیل شمشیر از سر جملگی فراعنه
کفر بگذارد، وگنجهای قارونی رایان از زیر زمین برکشد، و جانب کشندگان گاو فرعون
فرماید، و در دل هندوان گوساله پرست آوازه بقره را خوار گرداند، و بشعیب
کمان شبان رعایا عالم شود، بتقدیر الهی الغ خان مرحوم را که نزدیک او بمنزلهٔ هارون
بود مر موسی را، بدو رسانید و مژده، سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا مُبِينًا
در گوش دولتش دمید، تا بمشورت رای فرخنده او در روز عطارد و ماه میمون صیام
که از روزه نصف اول رفته بود و نصف اخیر برجا مانده، و در شمار آن سال
موسی بر سر خضر رسیده و از وی جدا گشت، چنانچه سر هارون نداشت، نظم،

یعنی که چهار شنبه و بگذشت شانزده
از ماه و سال ششصد و پنج و نود تمام

درین تاریخ شاه موسی قدم بر سر طور تخت رفعت تجلی نمود، و قنطار بر قنطار
اچهو زر، که از صُفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ،
حکایت میگفت، بهر گینه مبدا در دو هر بار کف مبسوط را پر از در ثمین میکرد و
در بخشش ید بیضا مینمود. و از افشاندن جواهر الواح زمردین سبزه زار را بکیمیا
راز نور ترصیع میداد. چون جانب مخالف غلبه بود هرچه قوی تر با هر دو برادر موافق

دست نیاز بالا میکردند، که رَبَّنَا اِنَّنَا نَخَافُ اَنْ یَّفْرُطَ عَلَیْنَا از عالم عنایت
ندا ء تقویت در می رسید، که لَا تَخَافَا اِنَّنِیْ مَعَکُمَا، تا میقات خویش در حوالی
حضرت آمد۔ فرمان ده این طرف با د فرعنت در سر کرده از کرانه آب نیلگون چون
ارادت کرد، باز الهام الهی دلش داد، که لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی پس بر
ثعبان رمح خویش که فِیْهَا مَآرِبُ اُخْرٰی بار آ تَوَکُّوْءُ عَلَیْهَا انداخته،
در سواد مصر جامع نزول فرموده۔ هم دران سال کلیم سرے داشت، که ازان
سرهان را بے امان کرده بود و ببند انداخته؛ و بشمار ماه ذی الحج بروزی رسیده،
که پائے موسیٰ بر سرِ طور آمد و سر جبل نیز جدا شد و همانجا افتاد۔ روز خود بے گفتن
روشن است۔ نظم

یعنی دوشنبه وزمه حج دو روز بیست

تاریخ سال ششصد و پنج و نود همان

درین تاریخ این اولوالامر ندا ر اطیعوا امری از مشرق تا غرب
در داد۔

(۱۲)

شعر

عرضه کنم ار نبود بر بنده زبان گیری
رجحان جهانداری بر رسم جهان گیری

شعر

پس از انصاف و عدل اندر جهان راعی العبادی شد
که گرگ از کشتن بزگرگ یوسف گشت در عهدش

نسبت اینجاست از مراتب ملک

هر سری را که بافسر شریف عقل مشرف گردانیده اند، پیش از آنکه روئت صائب را امام سازد، ببدیهه فکر برین پایه ترقی نماید که مرتبه جهانداری از درجه جهانگیری برتر است، از ان وجه که اطلاق اسم جهانداری بر حضرت صمدیت محل وجوب دارد و خطاب جهانگیری از روئے حقیقت جز در حق ملوک مجازی جواز نه پذیرد. و حکما گفته اند که گرفتن جهان برائے داشتن است آنکه بگیرد و نتواند داشت، آن گرفت بروی گرفت بود، و واجب است که جهانی بروی گرفت کند تا او از ان گرفت جهان گیرد. و این نیز بر جهانیان چون روز روشن است که جهان گرفتن و داشتن صفت تیغ آفتاب است، از ان روی که شرق و غرب عالم زیر شعاع شمشیر خویش می آرد و می دارد. و جهانگیری مجرد بلمعان برق ماند که حالی عالمی را فرا می گیرد، اما در حال باز میگزارد. چون

جهانگیر عهد، اَیَّدَ اللّٰهُ یَدَاهُ بِاَخْذِ النَّوَاحِیْ وَضَبْطِ الْاَقَاصِیْ دریں هر دو آخذ
اصلی ملک تملک مقدرت بمثابتی دارد که زبان قلم از تحریر آں بریده است
و تیغ زبان از تشریح آں قاصر، بنده ناچار از راه التزامی که نموده است، دریں
هر دو جاده کلک تیزی پای را بمقدار وسعت مجال خویش طریق جولانی مسلوک
گردانید۔ و بحکم مقدمه که بالا تمهید کرده شده است، در ترتیب ایں کتاب مراتب
جهانداری را بر مدارج جهانگیری مقدم داشت، تا عماد هر کلمه در محل خویش قیام
پذیرد و قوایم مملکت تکلم باژگونه نیفتد، نظم

موزه بهر پا، کلاه از بهر سر افسر بود
موزه بر سر نهد آنکس کش خرد در سر بود

بیان رسم جهانداری که شد پیدا
بعهد شاه که گشت اندر آں خرد شیدا

نسبت اینجاست ز انجم و اختر

اختر سعادت جمهور برایا آں روز بر آمده بود، که بر ضمیر منیر ایں آفتاب آفاق روشن
کردند، که وَاِذْ وَلِیَکُمْ جَعَلْنَا لَکُمْ عَلَیْکُمْ سُلْطَانًا مُبِیْنًا زیرا که چوں نظر
بلندی داریم، که کار شفقت و مهر ایں صبح رفعت در پرورش ذرات ذریات آدم
بدرجتی است، که آفتاب را در حق ماه و انجم افلاک، و ماه را در باب انوار و نجوم خاک

بیشتر نگردد؛ اوّل آنکه از مشرق تا غرب و جنوب تا شمال ممالک چندین بار خراج رعایا بخشند؛ و دیگر زرهای که رایان هند از دور مهراج و بکرماجیت نجم نجم گرد آورده بودند، بزخم تیغ چون آفتاب که آب را جذب کند میکرد، و بیت المال را بمثابه مالامال میگرداند که نه در قلم عطارد گنجد و نه در ترازوی زهره سنجد- و بمیزان سنبله زر می بخشند تا هر که صفر است حوت وار غرق تنکه زر و سیم میشود، ــ

سبک گیرند میزان فلک را روز جود شه
هر آن میزان که بر روی زمین بینی گران باشد

حدیث بخشش گنجینهٔ زر
بوزن پیل بل چیزی گران تر

نسبت زر زر و ترازوی زر

پیش ازین که محمود زر بخش یک پیل بار زر داد، آن بخشش گران در جهان شد- این جهان بخش زرهای بخشش را بموازنه برکشید که از آن گران تر نباشد پیلان گران بار را فرمود تا در کشتی وزن کردند و هم سنگ آن زر بسائل دادند ــ نظم

شهی که بخشش گنج بوزن پیل بود
کدام شاه توان گفت هم ترازوی او

بیانِ بخششِ اسپان چوں باد
کہ صد آخر بہر بخشش فزوں داد

نسبت اسپ پیل رواں چوں باد

واگر بیان بخشش اسپ کنم، طویلہ اوصاف را کمند ربط کوتاہ گردد۔ پادشاہان جواد باشند، واین وافر جود ہر روز چندین جواد را بہ محتاجی می بخشد بلکہ بیشتر آں باشد کہ کم از پنجاہ وصد نہ بخشد۔ اگر یکے دہد از انہا باشد کہ دوش نتواند بود۔ پایگاہ جملگی رایان را بزخم تیغ سپری میگرداند وبعضے ازاں بسپر تازیانہ چابک پیچاں را میدہد کہ ہنگام سواری تازیانہ چابکی پای خیزرانی آہو رسانند۔ وبعضی تیزی پای وہندی پایگان اجاد رو امیدارد، تا بموافقت تیغ زیر رکابی سپر کش ایشان میگردد؛ وبعضی بمفردان رکاب بدل می فرماید تا شتابندہ، کہ در عہد دیگر ساقش از پیادہ دویدن دوال می شد، درین نوبت پالش جز بارکاب دوالک بازی نمی کند وبعضی پای کوب وجستہ زن گلہ برگلہ بمطربان میدہد، تا امیرانی کہ پیش ازین اسپان دست زن بے اصول داشتند، بغایتی کہ معروفک رباب خفتہ از ایشان تنگ بہردی، درین وقت ہمہ بر رہ نوردانی دف می نہند کہ در طریق باباد سخن گویند

بیت
زیس کہ اسپ ہمی بارداین سحاب نکن شک
گل پیادہ ہم از بعد این سوار بر آید

ذکر فراخ داشتن مایۂ رزق ہر کسے
تا نبود بعہد او تنگیِ عیش بر کسے

نسبت زر یاست نگرو محترفہ

باز برای وسعت معاش عامہ خلق محترفہ گران فروش را از بار خراج سبک گردانید، و تیسیی راست کار بر سر ایشاں گماشت، کہ با بازاریان زبان آور بزبان درّہ عدل سخن گوید، ولی زبان ترازبان و ہد متفحصان دانا بقوت تمام در کار سنگ خوض نمودند، و ہر سیہ دلے کہ بسنگ قلب سودا می کرد، بزخم درہ بی سنگش کردند، و تشدید و صلابتی بجائی آوردند، کہ جملگی سنگہا آہنی گشت، و رقم عدل بر آں نگاشت: تا ہر کہ کم دہی کرد، ہماں آہن زنجیر گلوئی او گشت، و اگر در زنجیر تیز گردن کشی نمود، زنجیر شمشیر شد۔ و آنچہ حد سیاست بود بر سر ایشاں رسانید۔ چوں محترفہ آں حدت معائنہ کردند، از میزان آہن نگذشتند، بلکہ آنرا حصار آہنین جان خویش پنداشتند، و آں نقش را حرز نفس تصور نمودند۔ گوئی کہ آں نقش علی العموم نہ بر آہن بلکہ بر دلہائی آہنین ایشاں است

نظم

نشان عدل شہنشاہ بر جنان دلہا
چو نقش موم برآمد چو نقش آہن ماند

شرح عدل کاندریں ایام شد
کاژدہائے پیش مورے رام شد

نسبت ز رسوم عدل و انصاف نگر

واگر از رقم نصفت این درگاه سلسله جنبانیده شود آہوئے دوشاخه قلم زنجیر برگردن شیران معنی نهد- زهی عادل که از مهابت عدل او پیلان مست در راه مور لنگ کنان پائے برزمین نهاده، و پلنگان شیرگیر پیش محراب تیغ او از صبوحی خون حیوانات توبه کرده محتسب انصاف او چنگ و نائے شیران شکسته، و دور ظالمان سنگ رنگ بر انداخته، و کاسه سر عوانان خوک خوار نگونسار گردانیده، و خون جباران بزگیر ع ریخته چوں خون بر روئے خاک +

ذکر صلاح امور خاص و عام
منع شاهد کردن و منع مدام

نسبت اینجاست از صلاح و فساد

باز از آنجا که آب دادن عین شریعت خاصه آں ذات مطهر است، شراب را که ام الخبائث است، و بنت الکروم، و همشیره نیشکر، با جملگی شواهد آں که از مجلس فساد بپرده صلاح باز آورده، چنانکه خمر بنمک سرشته و سوگند خورده که بعد ازیں در خمره سرکه باشد و حق نمک نگاه دارد و فساد خود را بصلاح باز آرد- و شاهدان که زلف در بناگوش نشانده، برائے فساد زنجیر مے بریدند و پائی کشاده مے گشتند،

برہمہ لبقد حبالہ پائے بند گشتہ، واز رشتہ موی پیشانی بر شتہ چون موے پیشانے روئے آوردہ۔ و آنکہ در ایّام فساد ریشہ دامنی ایشان از نان زنا آہار بدنامی داشت، کار پرہیزگاری ایشان بجائے کشیدہ کہ در پردہ ستر ہنگام تافتن ریشہ دامنے بند است تمام دست بر دست سے مالند۔ فی الجملہ ہر چہ مادّۂ فسق و فجور بود، چنان منقطع گشت کہ، شعر

اِذَا بَاتَ فَحْلُ بَنْتِ الزِّنَا
فَقَدْ حَاضَ بِالْبِیضِ حُلْقُومِہٖ

حدیث امن وامانی کہ شد بنوبت شاہ
کہ بر نچید کسے گوہر فتادہ زراہ

نسبت انجاز امان وامن است

باز از آنجا کہ رعایت این ذوالامانت در حق کافہ رعایا از دہانہ آب سند تا لب دریائے محیط، زبان تیغ جہان کامگار گردانید کہ کسے نام دزد وطرار ورہزن بگوش نشنود۔ شب روانے کہ آتش در دیہائے میزدند، چراغ برکردہ پاس رہ داشتن گرفتند، ودر ہر حدّے کہ رونده را رشتہ تا بی غائب شدے، پاسر رشتہ آن بیرون می آوردند، ویا تاوان می دادند حقرہ زنان وکیسہ بران

وگرہ کشایان، کہ در سوالف ایام عمل خویش را دست وپائے می نہادند، از زخم شمشیر سیاست دست وپائے گم کردند، وآنکہ ازیں سیاست سالم ماند بیت،

برآں گونہ بیکار شد دست وپایش
کہ بے دست وپا زاد، گوئی ز مادر

ذکر خوں ریختن سحر گرانِ خوں خوار
کز گلو ریخت بروں خوں کہ زلب کرد بکار

نسبت سحر آدمی خواراں

سحرۂ خون آشام یعنی، کہ گفتاران آدمی خوار، کہ در گوشت وپوست اولاد واطفال مردمان دندان بے خرد تیز می کردند، وسیل خوں فرو می بُردند و گوارشان می آمد۔ و از ناگوارای آب ہم ایشاں را فرو دنحاک شان تا حلق فرو می بردند؛ و مرمر دہاترابر کاسہ سر ایشاں سنگ انداز میکردند، و سزا بہائی خون کہ بخوردہ بودند از سر ایشاں فرو می آید نظم،

ہمی شدند خراب اندراں دم سکرات
بلے خورندۂ آں مے چنیں خراب شود

ذکرِ خوں ریختنِ اہلِ اباحت بہ سزا
کہ سزاءِ عمل آں طایفہ را داد جزا

نسبت زا باحت وسیاست

باز از آنجا کہ کمال دیں داری ایں معین شریعت حلگی اصحاب اباحت را احضار فرمود، و متفحّصان صادق را بر ایشاں گماشت تا ہر یک را پیش جستند، و بر مے تفتیش کردند۔ از کیفیت آں آلودہ گان بے حیا چناں روشن گشت، کہ مادر از پسر شیر فرود آوردہ بود، وخال روئے خواہر زادہ را سیہ گردانیدہ، وپدر دختر را عروس کردہ، ومیان خواہر و برادر نیز چیزی نہادہ بر ہمہ از سین سیاست ارّہ راند، بحدی کہ مرداں را اگر دز خود یقینی از سر ہیبت نیست می گشت، وزناں اگر درتن شیر می داشتند، کہ از اں تن شیر با خوں بہم بردن می آمد۔ وارّہ با چنداں آہنی دلے وخندۂ بسیار بر سر ایشاں خون میگریست آنکہ دوگان بضرب پنہانی یکے شدہ بودند، آشکارا بزخم ارّہ یگان دوگان می شدند

بیت
واں نفس کہ گشتہ بود باغیرے وصل
از نفس خودش نیز جدائی افتاد

ذکر ارزانی نرخ غلّہ
کہ بیک وانگ گراں شد پلّہ

نسبت فصلہا و غلّہ و نرخ

باز از بس کہ آں غیث رحمت را در غضب آسائش عام و طراوت و نضارت احوال خواص و عوام، رعایت ہر چہ تمام ترست، نرخ حبوب کہ منفعت عام شہری و روستائی است، در ایّامی ارزاں داشت، کہ از کف ابر مثل قطرہ نمی چکید۔ و ہر بار کہ غمام را آب در میان نماندہ، و مر دیا نراغم روی داد، ببرکت توسعی کہ از انبار خاص در حق کافہ برایا ارزانی داشت۔ ابرہا راننیر از امساک خویش حیا گرفت، و بمری آں کف دریا بار در باریدن آمد۔ بارہا بر اسے این مری برق بر سحاب تر دامن با واز بلند خندہ ہا کردہ است، و بر زمین افتادہ۔ زیرا کہ برق را روشن است کہ ابر گاہی بارد و گاہی نبارد۔ و چوں ہبارد، باران او آب باشد نہ زر۔ اورا با پادشاہ دریا بخش با چہ نسبت، کہ ہموارہ بارد و باران او زر باشد نہ آب۔ شعر،

کیف تحاذیک بالندی عین
جودک عین وجودہ ماءٌ

داستان اساس دار العدل
کہ پی خلق باز شد در فضل

نسبت بند کشاد است بیں

باز دار العدل کشادہ تر از پیشانی راست کاران بنا فرمودہ ، و تنگی خوانج ما یحتاج خلایق بداں بربست ، و ہر قماش و رختے کہ کشاد کار مردم بداں بربستہ است فرمان داد کہ از اطراف بہ بندند و جز آنجا نہ کشایند چنانکہ آں کشاد را بربستی نباشد نظم

ہر کسے کان کشادہ بربندد

بند بندش بہ تیغ بکشایند

ذکر رخت سرائے عدل و قماش

مایۂ کار سنجم و اوباش

نسبت جامۂ و لباس نگر

شمل جنس ملبوسات ، از کرپاس تا حریر ، کہ برہنگی عور بداں پوشیدہ ماند ؛ واز بہاری تا گل باقلی ، کہ در تابستان و زمستان بکار آید ؛ واز شعر تا کلیم ، کہ میان ہر دو موئے بہ عیبے و قبا لبپارست ؛ واز حیہ تا خوہ ، کہ نقش ہر دو با یکدیگر باز نمودہ اند ؛ واز دیوگیری تا جہا و لونگری ، ع کہ ہم دام جانست و ہم دام تن شعر

صید الجبان بہ فی شکہ کل بیدہ قلب الحوت

ذکر ہر میوہ و حوائج خوان
کز سخن شرح کردنش نتوان

نسبت میوہ پختہ و شیریں

واز جنس تنگلہ ہر میوہ گزیدہ، کہ بر طبق زمین برآید، کہ اگر در تفصیل آں پردازم سخن منشعب گردد۔ واز اصل بازمانم، و دیگر حوائج لابدی مردمان درخورد کام خواص و عام ہمہ را در دارالعدل مذکورہ از عدل خاص مہیا گردانید، تا ہر کس در شور و شیون ہر چہ بہتر و بایستہ تر بانصاف می ستاند، مصرع، انصاف میدہی بہ بہی جود شاہ را۔

(۴)

ذکر بنیاد خیر کیں بانی
کردہ برضائے ربّانی

از عمارت برآمد ایں نسبت

باز آنجاکہ درعمارت دین و دنیا میان او و خدائے راز لیست، در اقامت خیرات بنا یادے نہاد، کہ سپہر در وے شیدا گردد۔ و آغاز ایں سنت بہ نیت خالص از مسجد جامع حضرت کرد۔ و فرمان داد کہ مقصورہ قدیم را چہارم بعید آمدہ و چناں مرتفع گردانند کہ سپہر چہارم دوم بیت معمورش خواند۔ بفرمان اعلیٰ در روز از گردوں سنگ مہر آوردند، و از زمین رنگ برماہ می بردند، و برلوح سنگ آیات قرآن چناں نقش کردند کہ بر موم نقش نتواں بست۔ و بدرجہ بالا رسانیدند، کہ پنداری کلام اللہ بر آسمان خواہد رفت۔ باز جانب دیگر نوبتے فرود آوردند، کہ نمودارش بانزول قرآن باز خواند، تا از ارتفاع ایں کتابہ میان زمین و آسمان نقارے پیدا آمد، کہ ہرگز فرود نہ نشنید چوں ایں عمارت شرف بالا و فرش فرود، از فرود تا بالا، تمام گشت، مساجد دیگر در شہر با تحکامے بنا فرمود، کہ چوں در زلزلہ قیامت نہ بام ہزار چشمۂ فلک بیفتند، گوشہ ابروے ہیچ محرابے خم نگردد؛ و مساجد کہن کہ دیوار ہاش راکع و ساجد گشتہ بود، و سقف را وقت قعدہ اخیرہ شدہ، ستونہاش را چناں در قیام آوردند، کہ قواعد الصلوٰۃ عماد الدین

درد ے از سر اقامت یافت، و ارکان اربعه برسان ابنیه خمسه مسلمانی ممهد و موید گشت؛ و درون و بیرون آن را چنج نورانی تنویرے دادند که از نورهائے سپیدۀ آن، ع، گونه گنبد کبود بگشت۔

ذکر فراخ کردن جامع بهشت وار
پس از پی مناره بنا کردن استوار

نسبت اعجاز مسجد است و مناره

چون بتوفیق ربانی بنیان مختل مساجد را تجدیدے بمحل بجائے آورد، تا مانند کعبه محترم از خرابی ایمن گشتند، علو همتش بر آن داشت، که مناره بلند جامع را که یگانۀ دهر است، دوگانه گرداند؛ و گنبد سپهر را بدان عمارت عالی شرفے ارزانی دارد، که از آن بالاتر نتواند بود۔ نخست فرمان داد که صحن مسجد را ساحتی هر چه فراخ تر داخل کنند، تا جماعت اسلام را که از فرحت توفیق در جهان نمے گنجد، متسع جهان در جهان پدید آید۔ و دور مناره بجهت تقویت عمارت تضعیف اول گیرند، تا کلاهش بدان نسبت سرفرازی کند، و کلاه مناره قدیم قبه کمر جدید نماید۔ بیک اشارت والا جملگی گرد و نهار سیاره که دوکان گاو فلک در زیر داشتند، بکار آمدند۔ و مشتری بخریدن سنگ و آهن بازار گرم کرد۔ و مهم براندن ثور مشرف بود۔ ار ے،

جائے کہ عمارت بیت اللہ بود، کواکب گستند کہ سنگ بر سر نہ کشند واگر ایشاں
از مقام خود فرود نیایند نظم

بدود خود ستارہ تا آں جا
بدہد سنگ بر سر ایشاں

طالبان سنگ از بے سنگی در اطراف شتافتند۔ بعضے چنگ در دامن کوہ زدند، و
از بس کہ در تحصیل سنگ عشقے تمام داشتند، عاشق وار دامن کوہ را چاک چاک
کردند۔ و بعضے در قلع بنیادہائے کفر از پولاد تیزتر بودند۔ آہن ہائے تیز کردہ روئے
جادو چشم خانہا را ایمان آوردند، و بازوہائے یا آہنیں را در شکستن سنگ نیز روئے
ہرچہ قوی تر دادند۔ ہر جا کہ بتخانہ در تعبدیت کمر تعظیم بستہ بود، ازاں متین بہ بحث محکم
اساس کفر را از دل او بر میکندند تا در حال آں بتخانہ سجدہ شکر بجائے می آورد۔ و تختہ
سنگ ہائے کہ از بطلِ ملکوت رقم شقاوت قدیم داشت، چوں قلم تقدیر رفتہ بود، کہ
آں ہمہ تختہا بعد یہ انما یعمر مساجد اللہ تحریر یابند، حرف معول را بدر دنہ سلب
در پذیرفتند، و در کنار زمیں می غلطیدند۔ پولاد کلنند بعکس خاصیت منقاطیس شدہ
سنگہا را سوئے خویش میکشید، و بارکشان آہنیں اندام نیز ربودہ سنگ شدہ سنگ
می ربودند از تنگہا، صد فرسنگ تا فرسنگ سبع لشت سنگیں بارکشاں گراں بار سنگ بود۔
بگردون سنگ میاکشیدند، کہ گردوں نکشد۔ و در پس کوہاں ستور کوہے حمل میکردند، کہ کوہ
تحمل نکند، شعر

لَوْلَا الْمُهَیْمِنُ کُلَّمَا حَامِلُهُ
کَانَ الْتَّحَمُّلُ فِیْ اِنْعَامٍ مَفْقُوْدٍ

سنگ تراشان ہند، کہ در صنعت خارا، فرہاد را بے سنگ گردانند، تیشہ برداشتہ روئے خارا را بلطافتے آئینہ میکردند۔ اگر وہم بر وے بگذرد، بلغزد۔ و معماران دہلی کہ نعمان منذر را در ترتیب عمارت سنگ پندارند، ہنر را دست افراز عمل خود ساختہ، سنگ را با سنگ ہنجارے می پیوستند، کہ اندیشہ ہیچ رازے دران درزہائے نہانی درنگنجد۔ تا در و دیوار مسجد از تیمم خاک بتوضی ابر پیوست۔ و امسال تاریخ در عمارت نبشتہ شد، مصرع،

سال ہجری ہفتصد است و یازدہ

عمارت آں مقام کریم بدیں حد رسیدہ بود، کہ بالا رفت بنا، عزم موفق از بنیاد منارہ استوارتر می باید۔ تا بنیاد منارہ کہ از زمین بالا آمدہ است بر آسمان بالا رود۔ و آب و گل بندہ را نیز اگر درین منظر نشست چند گاہ بستگی باشد، باشد کہ کتابہ این منارہ بالشرف تمام مطالعہ کند، و دعا، بانی خیر بخواند، نظم

وگر نظارہ من تا نہایتش نرسد
بسا کسا کہ بسند و نگہ کنند و روند،

کیفیت عمارت حصن حصین شہر کاہد پدید سد سکندر دگر بہ جہ

نسبت ز عمارت حصار است

حصار دہلی کہ نائب کعبۂ معظم است اعمرہا برعمارت او برآمدہ بود، واز دوردام شہ
سیشہ خراب تر ازاں شدہ، کہ خرابات در نوبت ہمایوں بر طاق مستان
خراب ودر محل وغیر محل فروتنی می نمود؛ ونمی توانست کہ با سنگ خود باشد گہے
پیش خسان شارع روئے بر زمین می آورد، وگاہ سوئے خندق سفلہ سلامہا
عوج میکرد؛ وکنگرہائے او، کہ بزیر دنداں آں عمامہ بر زمین افتادے از
تواضع ناپسندیدہ، کلہ بر زمین می زدند۔ چوں نوبت اساس مملکت خداوندگانی
علائی شد، ع، کہ تا بنیاد عالم باد باقی،

ہست ایں جا نیز نسبت از عمارت

فرمان داد کہ از خزانۂ معمورہ ہم سنگ خاک وخشت زر برکشیدند، ودر وجہ عمارت
نہادند، تا معماران دانا دست بکار بردند، ودست بدست حصارے دیگر قائم
مقام آں اقامت کردند، کہ ساعد برجش باصابع کنگرہ باکف خضیب ثریا پنجہ
کرد؛ وبازوئے او آتش مریخ زیر دست را زیر بغل فرومالید؛ وبالا بلندش آسمان
فیروزہ را کمر فیروزئی خویش ساخت۔ بشرط باشد کہ عمارت نو را خوں دہند، چنیں
ہزار مغل بزر ریش را بسرش قربان کردند۔ چوں ایں عمارت کہ عامرش را عمر افزودہ
بسیار باد، تمام گشت، اموس کائنات حفظ خود را بحر است آں نصب

فرمود، نظم

که دزد و فتنه راه برد در میانِ او
جائے که کردگار بود پاسبان او

ذکرِ عمارات قلاع دگر
کز کرم شه به فلک برد سر

نسبت است از عمارت اینجا هم

ون معمار دار العلائی محمدی از عمارت معمورهٔ حضرت ما بو گرشت، در تمامی
ِصهٔ ممالک اشارت فرمود: هر حصار و قلعه که از هواهائے لشکال تری در مزاجش
ہے یافته بود، و در بند غنودن و خفتن شده، و رخنهاش لقاعدهٔ دہن باز کرده، و
دانهائے برون داده، و از گریه باران گلهائے زعفران رنگ فرو دویده، و
وار هایش بخندیده، و لقفها افتاده، و در گوشهاء آں زندان ماران ضحاک
قه کرده، و بازوهائے قلعه موشک جائے ساخته، عمارتے کردند، که بجائے
ہائے مار و کژدم، ابرجها برآید برج عقرب ثابت تر، ع،

برج سرکش تا بقوس و تا حدّ جوزا کشد

تجدید عمارت بده و خطّهٔ و شهر   که پر از غلغلِ تسبیح و اذان شد همه دهر

اینک این نیز از عمارت نسبت است

وهر جامعے کہ پراگندگی دروئی راہ یافتہ بود، وبعضے را طاق چوں محراب تربت مصلّا بر زمین پست شدہ، وبعضے دیوارہا از مرمّت وپیوند بسیار سجّادہ خستگی گشتہ؛ وبعضے را با وخاکسار از خاک نیز ہر روز تیمم دادہ؛ وبعضے را بعد از غسل باراں تیر وستون متکی ومستند گشتہ؛ سیم چوں آب ریختند، وہمہ را تجدید می کردند شعر

تا قاعدۂ نماز قائم گردد
وآنگاہ دعائے بانی خیر کنند

ماجرائے حوض سلطان کان زلالِ جاں صفاست
دارد از محلول آب خضر اقطاعِ حیاست

نسبت حوض لطیف و تزیین

چوں حوض سلطان، کہ بہ اسم شمسی چوں چشمہ آفتاب تا صبح قیامت روشن خواہد بود، وہر روز آفتاب او را آئینۂ روئے خویش می ساخت، وادلّی العکس صورت حال شمس خود را توجیہ میکرد۔ اگرچہ آفتاب بر وتافتہ می شد؛ اما برائے تعظیم شمس فرو رفتہ، اندک اندک آب فرو می جوشید۔ وآفتاب ہر بار بزبان شعاع از سر تفتی می گفت، کہ اِنْ اَصْبَحَ مَاۗؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَّاْتِيْكُمْ بِمَاۗءٍ مَّعِيْنٍ

وحوض از گرمی ہائے او بخود خشک می شد۔ امسال خود باشتعال سخون فلک متحرک یکبار کہ بروئے گرم شد، و بے آبشش کرد، چنانکہ درونہ حوض ازیں بے آبی بتر قیہ و پارہ پارہ گشت۔ بادشاہ روئے زمین علی رغم نسر و سیارات فرمان داد! کہ درون او را از گلہائے پاک کردند، و غبار ہائے تو بر تو لبستہ را بیرون بردند چوں در خشک کردن حوض اشتعال آفتاب از فلک بود، بمجازات فلک گنبد بنا کردند، کہ آفتاب را از دیدن او دوران آورد، وہم بران گنبد فرود افتد۔ ہنوز در افتادن بود کہ باران در رسید و محکم بگرفت، وحوض صافی دل را با چنداں بے آبی کہ از آفتاب کشیدہ بود، چشمہا پر آب شد۔ زہے رقت ایں حوض کہ بر مہر آسمان لطف خود ظاہر گردانیدہ۔ آرے از رسم بزرگی ہمیں باشد۔ فی الحال آب در شہر شیریں شدہ بود، و شور از چاہائے درونی برآمدہ۔ اگرچہ از رحمت آسمانی یکبارائے نزول یافت، اما درونہ حوض از خشکی بیش ازاں داشت، کہ بیک شربت مرطوب گردد۔ شعر

ہر آبے کہ باراں فرو ریخت پاک
فرو رفت چوں گنج قاروں بخاک

بلیں نسبت ز قصۂ موسیٰ ؑ

شک نیست کہ شہر دہلی مصر یست، کہ نیل و فرات آب سقایان او ہیاد شتن نتوانند۔

از تنگی آب خلق را خونابہ قوم موسےٰ روئے نمود۔ با دشاہے کہ شمشیر نیلگوں او فراعنہ
کفر را در آب نیل فرو برد، بلکہ نیل تیغ را در خون زرد تبایان یہودی مزاج غرق
گردانید۔ ازین عطش عام چوں اسپے بود، خشک آورد۔ اما کلیم وار ید بیضا
باستسقا برداشت۔ و در حال برہان وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ بر تشنے
خاک بے آب سایۂ انداخت، وہم متین معول بر دست کاوندان حوض عصائے
موسےٰ گشت، و در چہار جانب چوترہ حوض دوگان سہ گاہ ذہاب پیدا آمد۔
فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ
بر ہر چند روز آب تا گلوگاہ چوترہ برسید۔ چوں با چوترہ بعد از دیرش ملاقات شدہ
بود، بصفا و مصافات تمامش معانقہ کرد، چنانکہ محیط ربع مسکون را۔ تابندۂ خسروان
بیت تر در صفت گنبد حوض و حوض از عین طبع بیرون ریخت شعر

تری جنبدا بین حوض سماء
حباب علی مسطح بحر بدا

در گنبد و چوترہ است لنسبت

فوق المسابع بین الحوض جنبلی
کنصف بیضۃ العنقاء علی الجبل

ہم در تعریف گنبد گفته شد

بین گنبد حوض کش به تشبیه صواب
شد نیمه از بیضهٔ سیمرغ خطاب
گنبد زبر و خیال گنبد در حوض
یک بیضه بر دن نیمی و نیمی در آب

باز گشتن از بیانِ رسم گیتی داشتن
سوئے عالم گیری وطرز علم افراشتن

(۵)

اینک این نسبت بلاد و قلاع

چون قواعد و آئین ابنیهٔ خیرات که در ایام این بانی مبانی احسان و مبرات عمّر الحیُّ بُنیانَ عُمرِهٖ اَبَدَاً اساس یافته است و می یابد، بیش از انست که قبضهٔ قلم در رباط سواد و حجرِ تحریر تو اند گنجانیدن، پس از چندان ماثر جهانبانی هر چند خانهٔ سخن که بالا رفت بنا بر قصور طبع انحصار افتاد بعد ازین کلید زبان را که بدندان خرد مشرفست، در جنبش آرم، و بفتح باب آسمانی ابواب فتوح این جهان کشائے باز کشایم۔ و چند مقامهٔ گفتار در صفت کشور گیری و قلعه کشائی این سکندر عهد اساس نهم، و گنجهائے که در بنیاد آب و گل بنده مدفونست، به بحث درونی بیرون کشم، نظم،

و آنگاه درین صحن نثار هر فتح
زیر قدم قلم کشم ریختنی

فتح اوّل که ظفر یافت سپاه منصور
بر ملاعین کذر در حد جارن منجور

اینک این نسبت غزا و جہاد

کیفیت فتح یافتن گرازان لشکر منصور کرت اول بر کدر لعین در نوبت ایں سلطان سنجر نوبتے، نصر اللہ اعلامہ، در زمین جاران منجور انیست۔ کہ چوں تاتار موئے شگاف بالشکر مانند طوفان عذاب از طرف کوہ جودی بر حکم جبارت قدیم سوئے آب بیاہ و جیلم و ستلد گذر کرد، و موج آں دوزخیاں آتش درنی لبست تلوار یا کھوکھر بزد، بران گونہ کہ تا حوالی شہر روشن شد۔ و خرابی در عمارت قصور انداخت۔ آوازہ جہاں بلند برآمد کہ ع،

خبر بحضرت شاہنشہ جہاں برسید

نسبت دست باز دست اینجا

الغخان مرحوم را کہ عضد السلطنت بود باتمامی دست راست لشکر و عظام صاحب قوت و عصبہ مساعدہم دست گردانید، و بہ تیغ زدن جہاد نامزد کرد،

نظم

کہ تا ہمچناں پشت بستہ بقوت
روند و نمایند دستے بکافر

نسبت اسلحہ است ایں بنگر

خان، ارش کمان حول تیر خویش می شتافت، و دو منزل را یکے میکرد، تا حد

جا آن منجور بہ نشان گاہ غزا پیوست : چونکہ مسافت درمیان بیش از تیر پرتابی
نماند۔ آن روز روزے بود کہ بعد از روز تیر آید ، و در آخر ماہ رویت نماید ، و
ماہ ربیع الآخر دہرہ برآوردہ و سران گبران بیفگندہ ، و در شمار سال تیر بازی شدہ ،
و دو سر مغل شکار کردہ ، یعنی کہ پنج شنبہ و از آخرین ربیع ، دو روز و بیست و ششصد
و ہفت و نود شدہ دریں شدہ تاریخ الف خان اسلام بر سر کفرہ در رسید ، و سوئے
ذو النہر نان غزا اشارت راند کہ علمائے ظفر بر پشت لبستند و بجہت ابر و روئے
بآب ستند برآوردہ ، و بے منت کشتی شعر :

گزشتند از آں آب پیلک زناں
براں گونہ کز پیل کشتی برآب

نسبت جنگ و کشش بین اینجا

مغل از لب آب سخن چنداں دلیری میکرد ، کہ جنود منصورہ از کنارۂ آب گزر کردہ بود
حالے کہ موج لشکر اسلام درمیان آب رسید ، ایشاں کنارہ کردند و تاب آتش
شمشیر نیاوردند۔ گرما گرم روئے بتافتند۔ اگرچہ بعدد مور و ملخ بودند ، چوں صف مو
پایمال سواران می شدند میخواستند کہ زیر زمیں فرو روند۔ آب شمشیر بر شط رود
بطریق رواں گشتہ ، کہ خون بر روئے آب مانند سرخاب میدوید۔ بہادر اسے
کہ بہ تیر حکمی موئے مژہ لشکا فتندے کہ چشم نزدندے ، در چشم زدنی بعضے را زخم تیر

یدہ سنگین چوں جرغ الماس سفتہ شدہ بود، و بعضے را پیکان پولاد در پردۂ دل آہنیں رساں کلید در قفل معرفت وآواز میداد، شعر،

بسینہ کہ زبس زنگ قفل او نکشاید

کشادنی دل او جز بدیں کلید نشاید

بغرض از دست شہروان قادر دست سہمناک مغل بقدر بیست ہزار، مع

در ماتم خویش بر زمیں خفت

از تمن کدر لعین یک فوج بزرگ، کہ از زخم گرز و عمود بلبشیری خورد گشتہ بودند، بعضے را کہ استخواں آرد شدہ بود، توشۂ آں جہاں برداشتند۔ و بعضے را کہ از باد ہیبت جان پیش ازاں پرید، وایشاں زندگانی کالبدے ماندہ، اوّل سر ایشاں افتاد، و بعد ازاں سر ہمہ بطریق سرگم بیروں شدند۔ مابقی اغلبی اسیر سلسلہ غُلّ و ولا فعلوہ گشتند۔ طوق آہنیں کہ مشتاق آں گردنہا بود چتو اضع تمام شاں بالقبل بیکرد، و گوشمال سخت میداد۔ و در گوشہائے بہادران اشعر

نَادَا السَّلَاسِلُ صُوتِ ارفعُ

هٰذا جزاءِ مُعَانِدِ الاسلام

نسبت رزم و بزم بیں ایں جا

صحن میدان مصاف را از روئے خون آلودہ تتار بیہ از ہزاران ہزار

طاس شراب کردند، و شگالان دشت را بر لب آب عشرت میفرمودند، و
شیرگیر گردانیدند، به میمونی و مبارکی عساکر خلیفهٔ عصر را، جَعَلَ دَوْرَهُ مُسْتَدَامًا
فِیْ قَوَارِیْرِ السَّمَاءِ، بمطایبت کمیت
الغخان از ریختن خون میشوم مردارخواران قیدو، که هم ترکی اند و هم لقب، اتفاق
مراجعت شد، خان مغفور سَقَاهُ اللهُ شَرَابًا طَهُوْرًا، اوّل شادی
این فتح بزرگ به مجلس نشاط بنشست، و از زر و جواهر بر حریفان رزم و
بزم سنگ انداز کرد۔ بعد ازاں مست جام راحت بر عزم زمین بوس مجلس اعلی
رکاب گراں گردانیدند، و طبقهٔ اسارا را، که نقل دندان پیلان مست بوده اند، در
جرعه گاه قصاص آورد۔ شاه کیخسرو غلام خود را نمودار این فتح را پیش ازاں در جام
گیتی نمائے رائے روشن دیده بود۔ چوں خیال ضمیر در ساغر مراد معاینه کرده،
جامے بشربت، لَئِنْ شَکَرْتُمْ، زبان را بکام رسانیده، امیدوار کاس لبالب
لَاَزِیْدَنَّکُمْ شد۔ بعد ازاں که نقطه از شکر باقی نگذاشت، مشغول شکر گشت
و با خانان میمنه و میسره جشن عشرت فرمود۔ و بخشش فرمود، که عامهٔ شهری و لشکری
از محنت و عسرت، نعوذ بالله منها، چناں خلاص یافتند، که شعر،

اِنْ طَلَبَ السَّائِلُ مِنْ عَامِلٍ
قَطْرَهَ مَاءٍ وَجَدَ الْبَحْرَ قَعًا

نمودار فتح دگر بر مغل

علی بیگ و ترتاق لبستن لغل

از غزا و جهاد ثبت بین

کیفیت فتح یافتن جنود اسلام کرّت دیگر بر حشر انبوه مغل این است: که چون علی بیگ و ترتاق و ترغی از حد ترکستان تا آب سند تیغ زنان قطع مسافت کردند، و از رود جیلم مانند تیر زین سوئے گزشتند، ترغی سر اصلع خود را بر سر نیزۂ شجاعان اسلام طاس پرچم میدید، و یک دو بار از صدمت شمشیر غازیان بحیله جسته بود۔ اگرچه دل آهنیں داشت، اما پیش سندان شکافان جهاد دل نتوانست نهاد۔ سهم پیلک زنان غزا در دل گزرانید، و هم از عقب خله کرد۔ اما علی بیگ و ترتاق را چون هیچ گاه درین ولایت گزرے نبود، تیغ محرابی مومنان را تیغ خطیب تصور کردند، و در دیارے که اگر کسے با هزار سر درآید، یک سر باز نبرد، یک سره درآمدند بقدر پنجاه هزار سوار شکار انداز سهمگیں، چنانکه از باد آن لشکر کوه لرزان گشت، و ساکنان کوه پایه را بلندی در دامن اقامت نماند، هر همه از صدمه تند آن خاکساران بر پریدند، و در گذار گنگ افتادند۔ بارقه صولت ایشان تا بد انجا نیز در گرفت، و دود از قصبات هندوستان بر آورد۔ و خلق خانه سوخته سر و پا آتش گرفته خود را در آبها دلورها می افگندند، تا از آن حدود بسر خبر بدرگاه جهاں پناه رسید۔

بندہ خاص آخر بیگ میسرہ ملک نانک با سی ہزار سوار قادر دست نامزد شد، کہ کشش
دراز کند، وسہی بران نشانہٴ لعنت زند، کہ رخنہٴ بزرگ در کار ایشان راہ یابد- سپاہ
منصور در راہے کہ از روز بیکاراں دراز تر بود، شتاباں تر از عمر مشغولاں رواں
شدند- وچوں اجل بر سر آں کشتنیان در رسید، روزے بود کہ ماہے گویم واز جماد الآخر
دو ہفتہ بے کم گزشتہ، و در تاریخ سال معلوم شد کہ پائے علی بیگ در سلسلہ افتد و سر و پائے
ترتاق نیز ہماں جا گرفتار آید، نظم،

یعنی کہ پنجشنبہ واز آخریں جمادی

دہ روز رفتہ ودو درسال پنج وہفصد

القصہ بمجرد دیدن گرد لشکر اسلام خاکساران مغل چوں ذرات گرد زیر و زبر شدن
گرفتند، و باچنداں گراں جانی کہ بودہ اند، جان شان بپرید و دل سنگین ہم بر جا
نماند، کہ لنگر حال ایشان شدے زہرہاں فوج لشہ کہ مقابل صرصر شود، ہرچند پائے
بیشتر می افگندند، پس تر می افتاد، ومنادی اجل آواز شان میداد، کہ لَن یَّنفَعُکُمُ
الْفِرَارُ اِنْ فَرَرْتُمْ مِّنَ الْمَوْتِ اَوِ الْقَتْلِ - چاروناچار چوں
آتشے در ایشان نماندہ بود، یک حملۂ خام آوردند، ولشکر سکندر ثانی، کہ سدّ آہن
تواں گفت، از انہا نہ بود کہ خم خورد- یاجوج فعلان را پیش انداخت پس مستظہر
بامداد، وَاَنْزَلَ جُنُوْدًا لَّمْ تَرَوْھَا ، تیغ آبدار رواں شد
و رودہائے آتش رنگ بر زمین افتادن گرفت شمشیر زنان اسلام گوئی کہ

بر آب روان گوے آتشیں می باختند، دراں سراندازی علی بیگ و ترتاق، که سران لشکر بودند، چوں دیدند که آفتاب شمشیر بر سر آمد، وایشاں را وقت زوال نزدیک شد، و چهرهاء ایشاں از تف آں خورشید جهانگیر سیاه گشت، خود را در سایهٔ عَلَم اسلام انداختند، و گفتند که شعاع تیغ در ماچناں آتش زده است، که تا بسایهٔ خدا نرسیم، آسوده نگردیم نظم،

کانکس که گشته تافتهٔ تاب حادثات
آسایشش مجوی بجز از سایهٔ خدا

اینک هست نسبت شطرنج

بساط معرکه از استخوانهاء مغل پیل تن نطع شطرنج گشته بود۔ و رخ هر یک از زخم تیغ دو نیم شده و از کوب گرز اندامها خریطهٔ شطرنج گشته، و کشتگان مانند مهرهٔ مضروب چپ و راست فرو غلطیده؛ و اسپانے که خانه خانه می نشستند، بعضے زخم خورده افتاده بودند، و بعضے گرفتار آمده۔ و سوارانی که بر ساں پیاده پس نخزیدندے پیاده می شدند و پیش می دویدند، و فرزیں می گشتند، یعنی سر بر زمین می نهادند؛ و علی بیگ و ترتاق که دو شه شطرنج بودند، از استخواں کلاں ملک آخر بیگ بر سر ایشاں حربے بغیر درشت افتاده بود؛ و هر دو را در معرض مات انداخته، و می خواست که سوئے شاه رخ پیں راند، تا اگر شه خواهد نظم،

اگر او جاں بہ بخشد و گرنہ

ہر دو را پیل مال فرماید

نسبت از نرد نگہ کن این جا

چوں ہمگی سپاہ کفرہ را، کہ ملعب شیطان بود، بستہ پیش تخت آوردند، آں ہر دو بازندہ کہ دعوائے حریفی می کردند، کعبتین دیدہ بر لبساط خدمت غلطانیدند، و برائے بُردن جان خویش، جوانمردی شاہ را شفیع آوردند۔ در باب آں ہمہ شرح سفیدان دو رنگ اشارت چناں رفت، کہ بعضے را مردار کردند، و بعضے را در خانہ بر بستند۔ و آں ہر دو مہرہ مضروب را کہ معلق ماندہ بودند، در خانہ فرود آوردند و کشادشان دادند، تا از ششدرہ مردار شدن خلاص یافتند۔ ناگاہ از گردش کعبتین قلب فلک یکے را ازاں دو بے آنکہ ضربہ بدو رسد، دست روزگار مہرہ برچید، و دوم یکتا ماند، نظم

منصوبۂ لعب او چناں راست افتاد

کو جان عزیز برد بازی بازی

شرح فتح دگر و قتل تمہائے مُغل

واں متعلق کپک سنگ صفت افگندن غل

نسبت این جا ز بهار است خزان

کیفیت فتح دیگر اینست، که چون سپاه غبار انگیز کافر اَبَادَهُمُ اللّٰه، در
آخر دے ماه با دغرور در بروت افگنده سوئے روضۂ هندوستان، که فردد
ترین ولایات او بهار است، برسان صرصر خزان تندی آهنگ نمود، وگرد
از اقصاء زمین سند برآورد۔ ساکنان آن جانب مانند برگ در برگ ریز بگریختن
وریخت ریختن آمدند۔ آن صرصر فتنه چون قوّت آن نداشت، که در خاک کهرام
وسامانه گردے برآرد، جانب بیابانهائے ناگوروئے در صحرا نهاد، وبادیه
نشینان آن زمین را رفتن گرفت۔ چون نتن آن مردار خوران ومردارے
که گزیده آن سگان شده بود، بسیار شد، وگل خوشبوئے ناگور را، که از چندن سوده
حکایت می کند، هنتن گردانید۔ قاصدان بادسیر خبر آن بخیر بشکوئے مشکبوئے
خسرو مظفر شمشیر رسانیدند۔ پادشاه ابوالمظفر، که فوایح اخلاق او نافهٔ آهوست
رغم الانف آن گنده دماغان از سفینهٔ معنبر اسلام بر جنود غالیه مصاف فرمان
داد۔ که شهابان عنبر غبار را نوردراه برنهجی فرمانید، که این آوازه نشر نگردد؛
نباید که تا بوئے گنده بروت از هیبت صندلی آلوده کند، وسوئے مشک
بیدهای خراسان فرار نماید۔ ملک طیب شمائل عزّ الدوله والدین کافور سلطانی
تَعَطَّرَ المَجْلِسُ الاَعْلٰی بِاَخْلَاقِهٖ، که بکار فرمائے حشم

محتشم نامزد گشته بود، شیران آہو سوار را چنان بتعجیل رواں کرد، کہ از مشک شام و کافور صبح فرق نمیکردند، تا بمقصد غزا بر طریق پلنگان در پے نخچیر بوئے کناں در رسیدند۔ جائے کہ در یزہ گرد مجاہدان پیراہن آں شب پویان در آمد، ہر ہمہ باشمام آں مشکیں شدند۔ شعر

ومسو جیعانی قتام بحر
کما جعل ھبت علیہ رواج

نسبت آب ہیں رواں چوں آب

بر سر آب علی و آہن موجے از جیوش دریا جوش مسلمانان در رسید، و کپک لعین میان تیز آب تیغ افتاد، و دست و پا زدن گرفت۔ نزدیک بود کہ آب شمشیر از سرش بگزرد۔ مومنان رحیم دل از یمین و لیسار در دویدند، و دست گیرش کردند، تا آں سگ آبی را بآبیان دیگر بہ درگاہ دولت مآب اعلیٰ رسانند۔ چوں فوج کپک بتمام، بعضے از قطرات پیکان بر جائے سرد شدند، بعضے کہ از جوئے زندگانی ہنوز آبے داشتند، باد قہر خدائی بر ایشاں وزید، و ہمہ را مسلسل گردانید۔ لشکر دیگر از آں اقبال مدبر و مد آبیر تائی بود، کہ تشنہ خون مسلمانان و از خون خویش سیر آمدہ، در عقب می آمد۔ ناگاہ سیلے از خون کفرہ مقتول سوئے ایشاں گزشت۔ و چوں آں سیل ایشاں را آشنا بود، ہمہ یکبار

در غور آن فرود رفتند؛ وہم از خروش آن خون، کہ بہ بانگ بلند از تیز آب شمشیر
سخن می گفت، بہ پے برون بردن، کہ ایشاں را خونابہ بزرگ بر سر آمد، دراں
سیلاب تند ہر چند پائے می افشردند جائے ایستادن نبود۔ درین میان مقدمہ
لشکر اسلام، مانند ابر و باراں، بر سر ایشاں در رسید۔ جوششے در آں جیحونیاں
افتاد تنہا ہمہ از باراں تیری گریخت، و دلہا در ناودان پیکان می آویخت
ہر طرفے فوجی چنانکہ از دریا موجے۔ نظم

در گرہ غار ہمی رفت فرو پر شر و شور
ہمچو سیلے کہ نگو سار فتد در لر و لور

نکتہ کن نسبت اعضاء مردم

خبر بسپہر لشکر اسلام رسید کہ لشکر مغل را دو سر بود، کہ در ولایت بادشاہ تاختند
یکے اقبال دوم تائی بو۔ اکنوں کہ میمنہ میمون سلطانی بر ایشاں زد، دست و پائے
گم کردند، و آن ہر دو سر مغل یک سر راہ آب سندہ گرفتہ سیگریزند۔ آنکہ پائے خود
فراموش کردہ بودند، دریں حال از سر خود یاد ملی آرند۔ وقت آنست کہ شمشیر
اصحاب یمین سرہای ایشاں را در دست و پائے اندازد۔ در حال بہ فرمان سر لشکر
چیرہ دست قوی بازوان غزا دست در مشت تیغ بردند، و سوئے آن بیابان
بے پایان رکاب گراں کردہ، دست بدست بدلشان در رسیدند۔ و دراں

کشتند۔ اجل سر میکشتند و گردن میدرودند۔ چنانکه آب تیغ جائے تا گلو می رفت و جائے تا کمر می رسید۔ و سیل خون تا بہ بینی کذا لک، نظم

ز تیغ غازیاں شد سیل خوں تا بینی کافر
کہ نامد قطرۂ خونی ز بینی پیل پائے

نسبت نگر از قیامت اینجا

چوں لشکر منصور، کہ کمر جہاد برائے نصرت دین مالک یوم الدین بستہ بود، در ساعت برہان لینصرن اللہ من ینصرہ معائنہ کرد۔ و رستخیزی از نہاد آں حشر بے شمار ملاعین بر آورد۔ پنداری قیامتے قایم شدہ بود، و موکلان مالک در رسیدند، و کشتگان سنگ دل کفر را برائے افروختن جحیمے، کہ وقودھا الناس والحجارۃ، گرد می آوردند۔ دراں عرصہ عرصات چوں کافر بیحساب را بدوزخ فرستادند، و یک حشروار دیگر بہ وکیلان عذاب تسلیم افتاد، تا بسلاسل و اغلال شان مقید کردہ، بموقف عرض رسانیدند۔ سر زنجیر شان کرپک لعین کہ عقورے بود از کلاب جہنم از امر ارمن جرتانی بوئے گرفتہ شد، و اقبال باد بار بود، کہ اصحاب شمال گریختند۔ دیگران ہر ہمہ یادر چاہ دوزخ افتادند، و یا در رشتہ دوزخیاں اسیر گشتند۔ ملک ملک سیرت لشکر بہشتیاں را سوئے حضرت خلد لقائے خدایگانی اخلد اللہ ملکہ، باز گردانید۔ و ساعتہ فساعتہ

خبرے تازہ بجناب نائب مالک یوم الدین می فرستاد، و بہ تشریف جواب وصلہ خلعت مشرف می گشت؛ تا بجناب جنات رفعت رسیدند۔ و حشر آوردہ را بعرض گاہ نشور رسانید، و پیلان کوہ جنبش بصدائے خویش آیت و اذا الجبال سیرت، برخواندند بیشترے ازان پنبہ پشتان زابر روئے ہوا می پرانیدند ع

کالعہن المنفوش زباد محشر

اینک این نسبت عمارت ہیں

ہیکل پیلاں، کہ عمارتے است محکم بر ستونہائے جنبان، چون از خراب کردن بنیت آں مخربات بلاد ماندہ گشت، فرمان برایں جملہ اصدار یافت، کہ از آب و گل باقی ماندگان کلاہ بہ کنگر حصار کنند۔ درحال بفرمان معمار ملک و دین، نظم

شد از حصار تتاری و چینی آویزاں
چو زنگیان نگونسار از عمارت نو

نسبت نگر از کواکب اینجا

و از آمیزش قرب نحل در برجے قران زحل و مریخ معاینہ شد، و تاثیر آں قران نحسین ہم بجان آں مریخان سرایت کرد۔ و چوں حلقگی بروج منزل مریخیان زحلیات گشت، ہنوز فلک زدہ چند باقی ماندہ۔ ایشاں را بہ تیغہا چرخ رنگ

گردن زدند، و از ان سرہای منحوس برجے را سراسر تا راس فلک برکشیدند، چنانکه مریخ حالے که آنرا بدید، سر نهاد — نظم

یکراس بیش نیست بچندیں بروج چرخ
ایں صد ہزار راس بیک برج بر زمیں

(۶)

چو کردم ذکر فتح چند راندن بر مغل خنجر
کنون گویم فتوح هند، واز گجرات گیرم سر

نگه کن نسبت دریا و باران

چوں بر شمشیر آبدار خدایگان بحر و بر آلایش خون کفرهٔ مغل بسیار شد، خواست که آن لوث متراکم را بدریائے محیط پاک بشوید۔ پس پیش از ایام بشکال، در سالے که آن ابر آب ریخته بود، دنم دورے باببها یافته، و روز از فرود رعد اوازه برآورده، ششمی هلال جمادی الاولی بجوئے آب رسیده، شعر

یعنی چهارشنبه وز اولی جماد بست
تاریخ سال ششصد و هشت و نود شده

درین تاریخ خجسته عارض والا را فرمان فرموده که لشکرے چوں ابر و باراں بر سمت معبر گجرات بخراب کردن بتخانه سومنات نامزد کند۔ والغخان مرحوم را، سقاه الله من عین الغفرات، بر سر آن سراپرده‌هائے فتح و فیروزی، چون ملکے که موکل ابر باشد، نصب گردانید۔ آں همه ابرها بعزم فتح سوئے دریا رواں گشت، تاچنانکه بنیاد بتخانه در آب رسیده بود، ع

سر بتخانه هم به آب رسد

اینک این نسبت تشبیہ وعروس

چون جمعیت شاه خدایگانی دران دیار شهر رسید، شمشیر شاه راستین آن ولایت
چون عروس آراسته را، که از جملگی شاہان مانده بود، بقوت تمام فتح فرمود۔
و خون ریزیہائے بے اندازه کرد۔ و دران میزبانی جملگی وحش وطیر دشت را
باشربه دمادم و اغذیه سراسر صلائے عام ارزانی داشت، نظم،

تا دران شادی که ہندو جمله قربان گشته بود

وام ودد خوردند تنبول وحی البستند دست

نسبت از دائره ومرکز بین

پس ازانجا خان اعظم لشکر جانب دریائے محیط کشید، وپیرامن بتخانه
سومنات، که مرکز طاعت ہندوانست، دائر لشکر را تدویر فرمود۔ ونیزه خطی را
دران مرکز بسر افرازی نصب کرد، که از نوک سنانش نزدیک بود که جیب فلک
پاره گردد۔ وعلم اسلام راست تا نہایت خط استوا ارتفاع داد۔ گرانی لشکر بغایتی
بود، که خط سوم درکرهٔ زمین قوس گشت، وقوسہائے که از دو نیم دائره لشکر مینیا سست
سہمش بے خطا از نقطهٔ سویدا ر کفره میگذشت، نظم،

وآن نقطها دونیم ہمی شد ز سہم است

مانند دائره که شود از قطر دو نیم

نسبت کعبه و خلیل نگر

پس بتخانه سومنات را سوئے کعبهٔ معظم در سجود آوردند؛ و چوں خیال بتخانه سرنگوسار در دریا انداختند، گوئی که آں بتکده اوّل نماز کرد و بعد ازاں غسل؛ و آں بتاں را که در نیم راه بیت الخلیل خانه گیر شده بودند، و ره زن گمراهان گشته، سنّت خلیل شکستن ایشاں درست کردند۔ مگر یک بت بزرگ ترین بتاں بود، باحرام حضرت خدایگانی فرستادند، تا هنود بت پرست را شکستگی آں الههٔ عاجز باز نمایند؛ بو که باز کردند، گوئی زبان شیر شاهی تفسیر ایں آیت واضح میگردانید: که فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا اِلَّا كَبِیْرًا لَّهُمْ لَعَلَّهُمْ اِلَیْهِ یَرْجِعُوْنَ

آں چناں دار کفری، که قبله گبران بود، مدینة السلام گشت۔ و بجائے پیشوایان برهمه پس روان ابراهیم پیشوا گشتند۔ و مومنان سیناں صلب هر جا که بت و بتخانه میدیدند، بصلابت تمام میشکستند، نظم،

تکبیر و شهادت از غزا هر سو بود؛
بت هم بشکستگی شهادت گو بود؛

نسبت مسجد و خطبه نگرید

وداں کفرستان کهن آوازه بانگ نماز چناں بلند برآمد، که در بغداد و مداین بشنیدند

وزمزمهٔ خطبهٔ علائی بجدی کشید، که غلغل، ع،

درقبهٔ خلیل وچه زمزم اوفگند

نگه کن نسبت دریا چو دریا

شهر نهر واله، که دراں دیار دریائے دیگر است، وشهر کنبایت، که دریا پیش آں سرفرازی می نماید، وشهرهائے دیگر هم از نواحی آں ساحل، اگرچه مد بحر بتشدید بدلیشاں میرسید، مع هذا موج لشکر اسلام در شستن لوث کفر بدریا التفات نه نمود، وهم از طوفان خون آں ناپاکان خاک آں زمین راپاک شست۔ اگرچه خون پاک وپاک کننده نباشد، اما چوں آب شمشیر، که پاک کننده است، بران غلبه قوی داشت، آن خون نیز حکم پاکی گرفته بود۔ المقصود نه ازان خون بلکه، نظم،

شد از شمشیر اسلام آں زمیں پاک

چنانکه از آفتاب آسماں خاک

داستان فتح رنتنبهور کاندر یک غزا

گشت از ایماں دار کفری دار اسلام در قضا

نسبت آفتاب و سیّارات

چوں چترِ آسمان سائے ظل اللہ بر سر کوہ رنتنبھور سایہ کردہ، جہانگیر آفاق آفتاب وار بر سر بد روزان آں دیار از سر گرمی ایستادہ نمود، و روز عمر ایشاں را در حد زوال افگند۔ آں قلعہ شامخ را، کہ زبان کنگرش با زبانان زبان آوری میکرد، در دور دائرۂ لشکر در آورد۔ ہندوان زحلی، کہ نسبت کیوانی دارند نحس کشی جنگ در ہر دہ برجے آتشے بر افروختند۔ و برج خاکی را آتشیں گردانیدند۔

نسبت نگر از عناصر ایں جا

ہر روز آتش آں دوزخیاں بر نور مسلمانانی حرارت زبان میکرد۔ چوں استعداد اطفائے آں مہیّا نگشتہ بود، مسلمانان پاک عنصر آب خویش نگاہ میداشتند، و بہ کشتن آں نمی پرداختند۔ آخر لطائف خاک میکردند و پاشیب می بستند۔ دوختن خریطہ برائے خاک بداں۔ مانست کہ گوئی بادشاہ روئے زمین بجہت گرفتن قلعہ خاک را نیز خلعت میداد و کیف آدمی را نظم،

از چنیں شاہ ملک باد آباد
تا بود آب و خاک و آتش و باد

نسبت منجنیق بہ اینجا

چوں پاشیب از بلندی بہ برج مغربی حصار پیوست، و مغربیہائے سلطانی از بینی سارہا کوہ خرطوم بر آوردہ، و ہر گردہ برساں گرد کوہے سوئے آں قلعہ ملحد رواں گشت، و دل ہندواں افتادن گرفت۔ شعر

فمن ضرب الضحی حل انہ
من الشرق تھوا الی المغرب

نسبت اختراں نگر ایں جا

نو مسلمانے چند از مغلاں بد اختر، کہ روئے از آفتاب اسلام تافتہ بودند، و بداں زحلیان پیوستہ، و آں ہمہ مریخیان در برج آتشیں قوس گیر شدہ؛ اگرچہ در سہ برج آتش افروختہ بودند، و مثلثۂ ناری دراں سمآء ذات البروج ثابت گشتہ؛ اما تیر در یک برج بوبال قوس گرفتار آمدہ بود، و سوئے آتش سیر می نمود، و محترق می گشت۔ از ماہ مو قر رجب تا شہر معظم ذوالقعدہ لشکر منصور زیر پائے قلعہ مذکورہ منزل داشت۔ آتش بلند بر سر برج دود از مظلہ آب چکاں ابر بر می آورد۔ و ہر روز نیک اختراں اسلام در پایان پاشیب انجمن می شدند، و جنگ سلطانی پیش می بردند؛ و دلاوران بہرام صولت در چناں آتشے، کہ شیر سپہر از آں

رم خورد، سمندر وار در میرفتند، و پایگان معلق زن بیانگ نفے تیر بر آتش
پائے میکوفتند، چنانکه پرنده را ازان کرۂ اثیر بر تیر یارائے پرواز نبود۔ شاهینیان
بحری سپاه ازان کرۂ آتش که تا اثیر دویده بود، ع،
گزشتن بران جانب امکان نداشت

نسبت منجنیق اینجا ہم

باز عروسگان عرادہا، درون حصار باپستانهائے سنگین، که پابسته جاله هنود
بوده اند، و در آخر شعبان آشکارا سنگ انداز میکردند، غضبانهاء سلطانی
جبة الله محقب فساد ایشان شده، سنگ سار شان می گرد ع
ناچار سنگسار شود هر که مفسد است

نسبت غله و باران ہم

سنگ مغربیهائے بیرونی، که بر هوا میرفت، چنان برابر میزد که برق از قوس
و آنچنان سنگهائے گران بر سر حصاریان مانند ژاله می بارید۔ و میخوردند و سر میشدند،
آرے علف شان نمانده بود، سنگ میخوردند۔ کار عسرت اندرون حصار بجائے
کشیده بود، که یکدانه برنج بدو حبه زر میخریدند و نمی یافتند۔ و از آتش گرسنگی
جنة القلب ایشان در سینه سفالین بریان می شد، و میخواستند، ع

کانرا بگشند و زیر دندان گیرند

شعر

تحملت البرایا کل کرب
ولکن لا تطیق خلو بطن

نسبت موسم نوروز تگر

چون آفتاب سپهر منزلت، حمل الی السماء درجات شرفہ بجشن نوروزی بہ نشست، و از ریختن سکۂ زر بر روے زمین برگ ریزی پدید آورد، کہ جہانی از ان برگ ریز گلستان گشت۔ بعد از نوروز آن آفتاب عدل بر ان کوہ بتنافتگی تمام برآمد۔ و روز بروز تیزی و گرمی افزون تر می کرد۔ تا آنچنان قلعۂ مروح کہ آب از حوضۂ نیلوفری می برد، از بے آبی و بے برگی خارستانے گشت، و جہان بر رائے از زندان غنچہ تنگ تر شد۔ یک شب از بی دل تنگی نزدیک بود کہ زہرۂ او بتر قدا بالاے کوہ آتشی، چون لالہ کوہے بلند بر افروخت، و نار پستانان گلرخ را، کہ در بالش اولشو و نما یافتہ بودند، در آتش انداخت، چنانکہ فریاد از آتش بر آمد۔ چون آن ہمہ بہشتی وشان را بحضور خود در دوزخ فرستاد، با یک وہ بے دین دیگر بسر آسیب آمد، و خواست کہ بنام نیک جان بباد دہد۔ اگرچہ باد سحری وزید، اما نرگسہاے چشم کمین کشایان ہنوز بستگی خواب نیافتہ بود۔ چون راے آنجا رسید، مطرب بے بلبل نوا برابر او می آمد۔ گل بانگے زد۔ بر ہمہ

کین وران شمشیر ہا سونی کشیده، چون نسیم صبح از جائے بجستند، و حملہ آوردند، و سر و گل آگیں رائے را، کہ باد سرد داشت، بر پرانیدند، نظم،

آرے چو گشری در سرِ بے دین باشد
بل دنیاں را سزائے سر ایں باشد

نسبت نگر از ستاره و ماه

شبے کہ روزاں از برج روشن گشت رو ماه ذو القعده بر سر جوزا رسید، سال ہم از اوّل ذوالقعد در حساب آمد، نظم،

یعنی از ذوالقعده سیوم واز شنبه بود روز
ہفصدم سال آمده از ہجرت شاہ رسل

نسبت نگر از حصار و مسجد

دریں تاریخ فتح آں چناں حصن حصین بر دن رائے متین مستخلص گشت، و در باب آں دار الکفر خطاب دار الاسلام از آسمان نزول یافت۔ و معمورۂ جهاتن کہ کفرستان کہن بود، شہر نو اہل ایمان شد۔ لواء والاء خدایگانی، کہ بالاء آں قلعہ آہنین چوں کلید بر سر قفل بر آمد، گوئی مفتاحے بود برائے فتح باب ممالک جنوب، کہ اوّل بتخانہ باہر دیو، کہ باہر دیو بداں استعانت داشت، بشکست؛ و بعد ازاں ابنیہ کفر را

بقوت بازوئے جہاد متخلخل گردانید، کہ چندیں تبخانہ سخت بنیاد، کہ از صدمۂ صور قیامت
در تقلقلے بود بدان نسیم اسلام بر زمین خفت؛ و ہر سنگے کہ گوشہا و قلاع کفرہ از شنیدن
کرنائے ہندوی صخرہ صما گشتہ بود، از نداء بانگ نماز گوشہاش باز شد۔ و جائے کہ از
حدت برہمائے براہمہ گوشہائے ہندواں پارہ می شد، از سماع خطبہ محمدی صماخ گوش
مومناں پر از نوا سر در گشت۔ امید است کہ بعد ازیں نیز، رباعی،

ہر سو کہ سپاہ پادشاہ خواہد رفت
دانم کہ نہ تیرے بخطا خواہد رفت
ہر جا کہ کند خطبہ رشتہ صیتش
آواز گرفتہ بر سما خواہد رفت

کیفیت فتح حصن ماندو
ضبط ہمہ مالوہ بیک دو
نسبت چشم تنگ کن روشن

چوں نیزہ وراں سپاہ منصور سیل ریح را از اہل رایان تخلی کردند؛ و بعضے
زمینداران بزرگ کہ بینا تر بودند، از سم پیکان خارہ شگاف ترکان طریق
سخت چشمی و وقاحت در گوشہ نہادند، و دیدہ کناں بدرگاہ اعلیٰ آمدند باد از

سودن سیاهی دیدهٔ سنگ آستان سلطنت را سرمه کردند، و استخوان خویش را از سرمه دان گشتن خاک باز رهانیدند حضرت خدایگانی نیز هر یک را بعین عاطفت ملحوظ گردانید، و پرتو رحمت پیش از انکه ایشان چشم میداشتند، بر سر ایشان گسترد، تا در سواد هند هیچ گبرے خیره چشم نماند- ازاں روئے که پا بر بستر نرگس قصاص چشم بر هم نهادند، و یا بر خاک سجده گاه بندگی چشم باز شدند، مگر در حد جنوب رائے پهلک دیو مالوه و کوکا پردهان، که جمعیت او از مردم گزیده در خانه سی چهل هزار سوار بود، سپاهی خود چندانکه در قلم نیاید، و غبار انگیزی حشر انبوه سرمه غرور در چشم ایشان کشیده، و پردهٔ اذا جاء القضی عمی البصر، پیش بصیرت ایشان فروهشته، چنانکه راه اطاعت گم کردند- فوجی از جنود پسندیده خاص نامزد گشت، و ناگاه بران گمراهان بے بینائی زد فتح خود پیش ازاں دیده بود، و چشم در راه نهاده، که چشم منصوریان سوئے کے گذر یابد، تا گرد لشکر اسلام بر سر ایشان در رسید، و دیدهٔ بینائی ایشان بسته شد، و زخم تیغ میرفت، که سر ایشان بازی شد! ازبسکه چشمها خون که در گل فرده می خورد، تا چشم مردم کار کند زمین خلاب شده بود، و هندوان ازاں زمین خون خواره پائے گیر با چشمها پر آب در گلها بسیار فرو رفته؛ درین حال کوکا لعین کورا کور در آمد- اسپش، کالحمار فی الوحل، پائے در گل بماند، و طرفة العینی از زخم پیلکهائے چوں پر مگس زنبور خانهٔ هزار چشمه شد- و سوئے چشمها سدید و غسلین شتافت- و در زماں سر بخت برگزیده او بدرگاه دولت تاب فرستادند تا در زیر

نعل مراکب و اغول خدایگانی بعین علو رسید، چوں ولایت ماتوه، که از پس عرصۀ وسیع مهندسان بینا نزا تحدید آن ممکن نگردد، گشاده شد، ضبط آن را منصرفی می بایست، کاروان وکاردیده، که هم آن عرصۀ جدید را مضبوط دارد، وهم حصار ماندو را، که علو نظر از زبر دیدن آن فرو ماند، به رائے رشید و جهد شدید فتح کند. پس ازانجا که چشم بینش پادشاهانه بنمود، از دولت شناساء ضمائر و سرائر مردم است، بتائق نظر فرمود، که از اعیان ملک کدام بندۀ پسندیده بدبیر تعیّن آن مصلحت لایق باشد. چون ضمیر ملهم برین معنی قرار گرفت، باشارت ابرو حاجب خاص را فرمود تا عین الملک را روشن کند. مصراع

که ما در تو بینائی دیده ایم

آنگاه بخطاب عین الملکیت مشرّف گردانید، و در سر صدارت محل عزّت داده: اکنوں سواد ماتوه را، که از ظلمت کفر بنور اسلام متجلّی گشته است، بر تو مقرر فرمودیم، تا چشم دوربین را در وی بحذاقت تمام کار فرمائی، و مردم دیدۀ خود را نگذاری که از شعفه قند زحواشی پلک سر در نقاب خواب کشد. وچوں دران فاک از غبار مشتی خس وزر و هنوز خراش وخش کشی باقی است، از چشم زخم خسان ایمن نگردی، و بجهت فتح قلعۀ مذکوره در بند بستن چشمها و گشادن رخنها باشی. و چوں بکرم مفتح الابواب استخلاص ممکن گردد، و درون آن گبرستان قدیم را، که از لوث کفره چوں چشم مفسدان آلوده فسا د مانده است، بآب شمشیر پاک بشوئی، و نهنگ دیو نا مردم را، که در سر قلعۀ برسان دیده کوران درون خانه در رفته است، و نشسته، آنرا برائے کوری دیده

ہندوان، چنانچہ دست در شود برون آری اگر آن درون خزیدہ در عین آن قلعہ چند گاہے از ناوک کیش مسلمانان بے گزند ماند، ترا از عین عتاب ما تغیّر چشم باید داشت. شعر

عتاب لصیب علی الجبال
بصیر صیاۃ اعتہا دماء

حالے کہ حاجب خاص بر سر عین الملک آمد، و عین آنچہ اشارت اعلیٰ بود، برسم حجابت موئے بموئے گرہ در سراسر و زدہ باز کشاد، از بس مہابت موئے بر اندام عین الملک چوں مژہ پیراسون چشم برخاست؛ در حال پست چشم بر روئے زمین شود، و حکم فرمان را از مردم دیدہ در پذیرفت۔ و با مردم معین خویش بران سو شتافت۔ و چشم زم و تیقظ بپاس کارے، کہ از پیش تخت سلیمانی بداں مامور بود، باز کشاد۔ و آن سواد را از زیانکاران باقی ماندہ، چون چشم از کثر دمہ، صاف دامنی پدید آورد، کہ تیغ از فعل خویش منکر شد، و در چشم نیام در رفت۔ و رائے سیاہ رو، کہ مانند چاکسوئی ناسودہ خود را در پناہ دو سنگے انداختہ بود، و سود خویش دراں سید النست؛ و روشن کردہ کہ بسبب عین الملک اورا کوبے و سحقے رسد۔ حالے از راہ خیرہ چشمی قرۃ العین خود را پیش فرستادہ بود، و آن مردم دیدہ پیش دیدہ خویش سپر ساختہ؛ و جمعے انبوہ کہ بموجب مضرت او بودند، چوں موئے زیادت کہ در چشم برآید، گرد اگرد او نصب کردہ، ناگاہ فوج از خیل عین الملک برساں صدمہ غبارے، کہ بر چشم مردم زندہ، بالیشاں در

و در چشم زدنی هرچه مردم خیره بود، میان خون و خاک درغلطید- و آن مقلّه رای بخواب اجل بسته شد. هنوز رای روشن عین الملکی بدان مقدار التفاتی نمود؛ و ترصّد میکرد، که عین ذات رای را تعمیه دهد، ویکبار از پیغوله قرار بیرون آرد. و درین کمین بود، ناگاه دیدبانے از بالائے حصار بر بهنونی بر رفتن در رسید- و در راهے که دیده بود، چراغ بینش روشن کرده پیشوا شد- و کوکبه عین الملک را شباشب بالا برد، چنانکه تا صولت شهابی بر سر مهلک دیو نرسید، دیوان درونی را روشن نگشت- چون پیکان دیده ور بقدر قطرات باران در باریدن آمد؛ و لمعه برق هار شمشیر خطف الابصار کردن گرفت؛ و از شهاب تیر آتش در نهاد آن دیوان سایه پرور دافتاد؛ رائے مهلک دیو آتش زده حربه شهابے، سر و پا سوخته سوئے چشمه سار گریخت- و همانجا کشته شد- بینایان در تاریخ آن سال دیده بودند که مهلک دیو در عین مهلکه افتد، و سر شیر بهند رسد، و سرهند و بلند از د. شمار ماه و نام روز هم از اوّل هلال روشن خواهد شد

نظم

یعنی که پنجشنبه و پنج از جماد بیش

تاریخ سال هفصد و پنج آمده به پیش

درین تاریخ اعیان دولت سلطانی را چنین فتح بزرگ روئے نمود، و دروازه حصار ماندو مانند چشم بخت بر روئے مقبلان کشاده گشت، و در تصرّف منظر آن فتح آمد- و جائے که گه از پوشیده نظر با فسون و چشم بندی در معماے کفر

چشم بسته مانده بودند، دیدهٔ مومنان زیر ابروئے محراب بر زمین بندگی سر اغمه نیاز آغاز کرد۔ واز نور جماعت وجمعه خطبه دیده ملائک روشن گشت۔ واز غلغل سبع مثانی در عین صلوات خمسه ارکان اربعه حصار بانگ صلا فاتحه خوان شد اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ملک عین الملک عین انجال از سیاہی دیده در قلم آورد، و بدست حاجب خاص جانب جنابے اعلیٰ فرستاد، تا در نظر همایون گذرانیدند۔ پادشاه بنیا کہ میان سیاہی چتر بالعین انسان عین است،

عَیْنُ اللّٰہِ عَلَیْہِ، بدیں بشارت در حضرت خداوند ناقد بصیر سجدهٔ شکر بجاے آورد، وعرصهٔ آں سواد هم بر عین الملک مقرر داشت۔ شعر

اَللّٰہُ اَکْمَلُ مُلْکُہٗ سُلْطَانُ الْوَریٰ

وَ لَصُوْنُ مِنْ عَیْنِ الْکَمَالِ کَمَالُہٗ

داستان فتح چتور راست ایں

کاسمانست از بلندی بر زمیں

نسبت ماه سال بیں اینجا

چوں شمار ماه جمادی الآخر بر سر حساب آمد، در روز از اول بامداد روشن شد، سال خود هشت گفته اند۔ بیت،

یعنی کہ بدو شنبہ و ہشت از دوم جماد
تاریخ عام ہفصد و دو گشتہ در شمار

دریں تاریخ جہانگیر عہد با آہنگ فتح چتور دمامہ بلند آوازہ را زدن و نواختن فرمود۔ و از شہر دہلی ہلال علم را سریع السیر گردانید۔ چتر سیاہ سلطانی را تا آسمان دخانی برکشیدہ، بداں حدود پیوست۔ و از ندائے طبلے کہ با کاسۂ فلک گوش میزد، مژدہ دیں سلطانی، ع،

رسانید در گوشہ ہائے سپہر

نسبت دریا و بارانست ایں

پس بارگاہ اعلیٰ را، کہ ابرہائے آسمان استران تواں گفت، دراں سواد میاں دو آب نصب فرمود۔ و از جوش جیش تا سواحل بحریں زلزلہ درافگند۔ چنانکہ ہر دو رود ژرف از گرد سپاہ پایاب گشت، و دست راست و دست چپ لشکرا فرمان داد، کہ در ہر بازوئے قلعہ خیمہا را انبوہ تو بر تو برساں ابرہائے متراکم کہ در کوہ پایہ فرود آید فرود آمدند۔ دو ماہ لشکال سیلاب تیغ تا کمر کوہ میرسید، و بالا ترنمی رفت۔ عجب قلعہ، کہ سنگ ژالہ سر کوب آں ممکن نگردد، نظم،

وریں فرود و دازاں بالا
بیک روز تمام تا زمین آید

نسبت منجنیق اینجا ہم

آں قلعہ فلک زینت، کہ بہ فرودستی ابر سمہ فرد لمی آورد، از سر نشیں کردہ مغربی نزدیک بود کہ در زمین فرو رود- اما علیٰ الاز بیت المعمورش نوید عمارت دین محمدی میداد- بداں بنیاد با سنگ خویش می بود، و راز با در خویش نہاں نشست پادشاہ برکوہ حتر دری نام، چنانکہ آئین چتر داری است ہر روز آفتاب را چتر سفید بر سر آوردہ، کار جہانگیری میکرد- و پہلوانان مشرقی را بہ کشیدن مغربی اشارت می فرمود- در پلّہ مغربی بوزن سنگ مفرداے مشغول بودند، کہ روز ایشاں جز بہ پلّہ مغربی وزن نتواں کرد، نظم،

ہر یکے مفرد کہ چوں او سنگ بردارد بزور
دست را سازد ستون در زیر کوہ بے ستوں

نسبت قصہ سلیمان ہیں

ہمبریں نسق ہر روز سپاہ ماموری سلیمانی زرہ ہائے داؤدی پوشیدہ گرد آں حصار، کہ از سبا حکایت میکرد، بر می آمد- تا شمار شہر محرم در میانہ ایّام رسید، و روز از آخر شب روشن شد، سالے در آمد کہ سلیمان بر سر تخت بر باد صبا بر نشستہ بر ہوا میرفت، نظم،

یعنی دوشنبه وز محرم یکے و دہ
وز ہجرت رسول شدہ ہفصد و سہ سال

درین تاریخ سلیمان عہد بر تخت باد پائے بر نشست، و بر چناں حصارے کہ پرندہ بالا پریدن آں امکان نداشت، بر رفت بندہ، کہ مرغ این سلیمان نسبت برابر بود، چنانکہ بسیار گفتند: ہدہد!۔ باز نگشتم۔ از اندیشہ این عتاب، کہ مالی لا ارے الہدہد ام کان من الغائبین و از بیم، کہ جواب غیب در حضرت سلطانی چہ باشد، اگر گویند، لیاتینی بسلطان مبین،

مرغ ضعیف را کجا حوصلہ طاقت آورد
گر بہ عتاب گویدش شہ لاعذبنہ

ایام بنگال بود، کہ ابر سفید فرازواے بحر و بر بر سر آں کوہ بلند بر آمد۔ و آں رائے دوزخی برق زدہ خشم خدایگانی سر و پا سوختہ، از دروازہ سنگیں چوں آتش از سنگ بیروں جست۔ و خود را در آب زد، و سوئے بارگاہ جہاں پناہ گریخت۔ و از برق شمشیر ایمن گشت ہندوان گویند: ہر جا کہ طاس روئیں باشد، برق افتد۔ روی رائے کہ از ہیبت چوں طاس روئیں زرد گشتہ، نظم

یقین کہ آتش نبودی ز برق پیکان و خنجر
اگرنہ در پناہ بارگاہ شاہ فتادی

نسبت رنگہاء گوناگوں

دراں روز کہ آں رائے زرد روئے از بیم پلارک سبز بہار گاہ لعل فیروزی شعار پناہ جست، ہنجرہ ملک را کہ در باش بخت نامدار سپہر اخضر سبز باد، ہنوز صفرائے خشم سیزد، از انجا کہ رائے گیاہ خو از خضرائے رالرزاں وترساں برساں سبزہ پامال پژمردہ وزیر سراچہ دولت خزیدہ دید، اگرچہ باغی بود انسیم اخلاق بادشاہانہ نگذاشت، کہ بادگرمے براو وزد۔ اما سموم قہر سوئے باغیاں دیگر وزانید، وفرماں داد، کہ ہندوئے سبز ارنگ را ہرجا کہ دریابند، چوں سبزہ وکاہ خشک بدروند۔ دریک روز بقوت فرمان سخت مقدار سی ہزار گندہ دوزخ ہیزم گندنائے دونیم کردند، چنانکہ تمامی سبزہ زار خضر آباد براں گونہ نمود، کہ گوئی مردم گیا رستہ است۔ چوں باد قہر خدایگانی جنگلی مقدمان بیخ فروبردہ آں زمین را بے بدورنگی مستاصل گردانید، ورعایا خوشہ چین را، کہ از ایشاں خار خارے سر برنزند، نہال کرد؛ اصل وفروع آں روضۂ مینو رنگ بحوالہ دوحۂ بلند مملکت اعظم خضر خان، مصرع، لا نال غصن شبابہ مخضراً۔ فرمود، وبخطاب خضر آبادش نامی گردانید۔ وچتر لعل بہ سر خضر خان والا مانند فلک اطلس بر سر آسمان اخضر برکشید۔ وخلعتے مرصع، کہ چرخے بود پر انجم در برش پوشیدہ، واز سر دہلیزش دو علم زرد وسیاہ راجیاں بالا برد، کہ از علو آں علمہا د

خورشید و کیوان را درصفرا و سودا افگند۔ و بدور باش دورنگ، کہ زبان ہر یک نبانہ بود از شمع خورشید، کوکبہ دولتش را بیاراست۔ پس بہ بخت لعل و زمرد گلبن وجودش را سر سبز و سرخ روئے گردانید۔ چوں از تربیت مراتب خضر خانی پرداخت مہمات خضرآباد فراغ کلی بحاصل آمد۔ نظم

عنان دولتش بگرفت فیروزی کہ فرماند
چرائے سبز خنگان رکاب از سبزہ سیری

نسبتِ عاشوریں خوشتر زعید

بعد عشر عاشورہ علم خلافت محمدی، مَدَّ اللّٰہُ العَالِیْ ظِلَالَہٗ، باتفاق حسن جبلی، سرآں ہندو را مقہور کردہ، سوئے مدینۃ الاسلام دہلی عود فرمود۔ والعود احمد۔ ہر اسد اللّٰہی سر قتل ہمگی ہند، کہ از اسلام خارج بودہ اند، بر ذوالفقار کا فرکیش چناں فرض گردانید۔ کہ اگر دریں عہد برائے نام رافض حقے طلب کنند، سنیان پاک را بر روئے ایں خلیفہ بحق سوگند یاد باید کرد، کہ شعر

لَعَمْرُکَ عَاصٍ لَا یُرٰی فِیْ زَمَانِنَا
بِسَیْفِکَ اَنْ یُّزِیْدَ فِی الْھِنْدِ عِصْیَانَا

قصۂ فتح دیوگیر دگرپے قیدرائے و خلاص یافتن وے

نسبت زینت اسپان نگرید

رائے رام دیو تو سنے بود یک بار در کمند قدرت بندگان دولت مقید شده، و به تازیانهٔ ریاضت، که دیو را رام کند، مرتاض گشته. چون شهسوار ملک به نوازش تمام در ریاض مراد و دیولاخ قدیمش باز گذاشت، برسان اسپان آسوده لگام اطاعت و قایزهٔ گردن شکن را فراموش کرد، و حرونی و گردن کشی آغاز نهاد. شاه فلک پایگاه ملک نائب باربک را، اَحکَمَ اللّٰهُ سَوطَ سَطوَتِهٖ، بگرفتن آن رمیده نامزد فرمود. سی هزار چابک سوار سرتازیانه برائے ارتیاض شموسان آن لشکر، برابر او روان کرد؛ تا سی صد فرسنگ راه خارا و کوه را سهل گرفتند، و بیک لگام ریز بر جمعیت آن افسار کشتگان زدند، در تاریخ آن سال روشن شده بود که رائے رام دیو در قید دوباره افتد و بر سر ولایت باز آید، ملک هلکش بشتری روزهائے رمضان در راه تا روز فتح طے کرد، چو به مقصد رسید آن روز بالا این بود نظم

لیعنی که شنبه و نهم روزه نوزده + تا هفصد و شش آمده سال سکندان

سواران را فرمان داد، تا عنان عزائم کب دادند، و تیزی شمشیر را که خنگ سنویست برانگوک گردن گبران سیراب خون گردانیدند، چنانکه با چندان سیلاب تند، گرد از ایشان برآوردند. تفرقهٔ عظیم دران جمع اشتات راه یافت. پسر رائے کمسواره عنان هزیمت داده او بیشتری لشکر هندو، از زخم تیر و نیزه با یکدیگر دوخته، سوئے دوزخ جحیم گریختند

ولشکرے کہ باقی ماندہ پیش تیغ غزاۃ و دو نیمہ شد نیمہ از ایشاں برابر سپر رائے از بس مخافت لگام راسوئے باردم کردند، وبیرون شدند، وجان گریز پائے خود را، کہ چوں اسپ بدست درستہ بیروں شدن بود، ازیں بیروں شد غزانہ بیروں بردن و بعضے درسایۂ زنہار درآمدند، و زنہار از سواری خویش خالی کردند بقود کش اسیری سپردند، چوں فتح وفیروزی درتصرّف شہسواران اسلام آمد، ملک ہمکش فرمان داد، کہ "غنائم لشکر ہرچہ بابت سپاہیان بود، بدیشاں بازگذاشتند۔ وآنچہ ازدرآمد، کہ جز بدرگاہ اعلیٰ فراخورنہ بود، از مرکبان پیمانہ سُم و شست پیمائے، و پیلان کوہ پیکر خارا سائے، و خزانہ کہ باد پائے وہم پاپیرامون آن جولان زدن مجال زدن نباشد، بعد از عرض و حساب بہ گماشتگان پائگاہ و پیل خانہ و خزانہ تسلیم کردند" شعر،

تحمل الاثقال کادالارض ان
تحت السرایٰ فی بطن حوت تغرقا

نسبت تیغ نگر برگوہرہ

چوں فرمان کامگاری برزبان تیغ بریں جملہ بود، کہ بہ ہنگام قتال برراے وخوں پیوند او مصرع ، حدنگہ وارد تا بتواند،

حاشیہ[1] فی لنسخہ، میرے خیال میں جملۂ بالا اگر یوں پڑھا جائے تو زیادہ مناسب ہوگا: "وجان گریز پائے خود را کہ چوں اسپ بد دست، در بند بیروں شدن بود، ازیں غزا بیروں بردند" مصنّف کے معنی بہرحال صاف ہیں، کاتب نے کچھ گڑبڑ کی ہے۔

لشکرکش والاکمند اجتهاد را چناں اطناب داد، کہ رائے گردن کش را با اغلب گردنان دیگر زندہ بدست آورد۔ چوں سر از ذمہ تافتہ بودند، اوّل ربقۂ قدرت بادشاہ مالک الرقاب بر رقبۂ واجب الضرّم الیشاں، نظم،

عرصہ چناں کرد، کہ نزدیک بود
کز تن ہر یک رگ جاں بگسلد

نسبت معجزات عیسٰی بیں

بعد ازاں جا، کہ طارق جاں بخشی عیسٰی آخر الزماں یعنی سلطان مہدی نشان، ہیدا، نسبت دراں مہابت، کہ از خیال شمشیر سیاست دم حیات در وجود الیشاں نا منقطع گشتہ بود، بر اغتماد نفس آں روح اللہ، دم شان داد و از سر زندہ گردانید۔ چوں آں ہمہ طایفہ جانی وکشتنی بدمدمہ آں نفسی جاں یافتند، ہر ہمہ را احیائے معنوی کردہ بعیت معمور مسیحی رسانید، تا از لقائے حیات بخش خدایگانی روح اعظم را برای العین معاینہ کردند مصرع

وَالرُّوحُ بَشَّرَهُمْ بِعُمْرٍ خَالِدٍ

نسبت آئینہ است ایں بنگر

سکندر ثانی ازاں روئے، کہ در آئینہ ہائے او جز حسن عاطفت صورت نہ بندد، رائے رام دیو را، کہ آثار کید از و معائنہ کردہ بود، در سدّ عفو و عافیت پناہ داد، و خیال منعکس

کہ از دل آہنین زنگ خوردہ ۔ اے موبہ شدہ ، بر مثال نمودار آئینہ تا چہرہ تصور کرد۔ و
چناں محل قرایش بخشید، کہ روشش بہ بروئے بخت یک دم از آئینہ زانوئے جدا نہ گشتے
رائے راجت در پیشانی بود، کہ تیغ ہندی پادشاہ جوشن عصمت او گشت ۔ در شرفنامۂ
سکندری نیز ایں حال روشن باز نمودہ ، نظم

کید ہند در راچو بخت کینہ ور بے آئینہ گشت
تیغ اسکندر بہ پیش روئے او آئینہ گشت

نسبت ماہ و آفتاب نگر

قربتش ماہ کامل رائے روشن بخت در پرتو مہر پادشاہ شمس جبہہ ، مانند ہلال
قامت خدمت و وفا پیدا شت ۔ روز بروز درجت و منزلت او بلند تر و افزوں تر
میگشت ، تا از گردش دو یکہ بسال بر دائرۂ دولت خویش تمام و کمال گرد آورد
از افاضت آفتاب ملکت ، سقف رنگ یافت ، و با کوکبہ آراستہ سوئے بروج
استقامت خویش سریع السیر گشت ، شعر

رَعَی اللّٰہُ سُلْطَانًا یَرٰی عِبَادَہٗ
کَمَنْ یُضِیئُ الْبَدْرُ مِنْ فَیْضِ نُوْرِھَا

حدیث فتح سوانہ گشت خیر آباد ز تیغ شہ کہ ہمیشہ بخیر باقی باد

نسبت وحشیانِ صحرابیں

چوں شیر دلیر اعلیٰ ہمگی زورآوراں الف را بطبانچہ مقدرت خود کرہ چنانکہ مقدار پانصد فرنگ از مرغزار حضرت ہیچ شیرے نماند، کہ ہنر پراں سپاہ سلطانی را در نخچیر کردن آں پنچہ شوکت رنجہ باید کرد، شہسوار سلاطین شکار را از درنگ بسیار ملال افزود، خواست کہ چند روزے رخش آہو تگ را بہ صحرائے نخچیر مطلق عنان گرداند درسالے کہ تیر تہی شکم روباہ راچناں گرفتہ بود، کہ آہ بیروں میداد، و چوں روزے در آمد کہ پائے صید گرفتار آید، در شما آں ماہ آہو بیانہ دام بر بستہ شد۔ نظم

یعنی کہ سیزدہ ز محرم چہار شنبہ
سال از عدد بہ ہفصد و ہشت آمدہ ز ہجرہ

معمائے ست ایں تاریخ وضع خسرو مسکیں
تو از نافہ بروں کش بے خطا ایں مشک بے آہو

درمیان محرم و گرما ار دو رایت را بعزیمت درست در اہتزاز آورد۔ شعر

تزلزلت الاعلام زلزلۃً کما
صکارت عظام الوحش فیہ دقیقا

نسبت مرغان پران آمده

چوں رسم پرواز ایں جہانگیر چنانست، کہ در ہیچ جنبش قلعہ ناگرفتہ وقلعہ داری صید ناکردہ باز نگردد، صف لشکر را عزم شکار از حضرت دہلی تا قلعہ سوانہ، کہ صد فرسنگ مسافت باشد، برہ کشید، وآں قلعہ را، کہ بیشۂ وحشیان رہزن بود، محصر گردانید حصارے دید بالائے کوہے، کہ عقاب بدہ ستونہ بر عمارت آں برنتواند رفت۔ سیتل دیو نام گبرے بر سر قلعۂ کوہ، مانند سیمرغ در قاف، خزیدہ، وچند ہزار گبر دیگر چوں کرگسان کوہساری، بر تیغ کوہ بہ کشانیدن خویش حاضر نشستہ بودم، خویش را نگاہ می داشتند، وبمثل مرغان سنگخوار، دہانہ باز کردہ رادسنگ میدیدند، تا سنگ مغربی از ہر جانبے پران گشت، بعضے چوں کنجشک از زخم بر طپیدند، چنانکہ سنگدانہ ایشاں ریگ ریگ میشد، وبعضے جاں میکندند، ودست وپائے میزدند، سپاہیان لشکر برائے گرفتن ایشاں کلاہ می انداختند، وآں مرغان خانگی از بالاخرہ میگریزند مصرع کما لعبت دجاجات بیازی

باز نسبت زدوحش صحرابیں

جانب مشرق آفتاب آفاق، رفع اللّٰہ بدرجۃ الی اسد السماء، بر تخت شیر پایہ کہ چشم شیر الشان از عین الہرہ ساختہ بودند، نشستہ بود۔ وشمشیر زنان میمنہ را سوئے بازوئے جنوبی حصار دست کشادہ دادہ، وشیر گیران میسرہ را جانب بازوئے شمالی

دور فرموده، ومنجنیقهاے مغربی بعهدهٔ ملک کمال الدین گرگ کرده شعر

لَهٗ فِی قَتْلِ اَسَادٍ کَمَالٌ

کَمَا الذِّئْبُ فِی قَتْلِ النِّعَاجِ

نسبت دیگر از وحوش بهیں

اگرچه آں مغربیها از گرگ خالی نمی بود، اما هر سنگے غارے در کوه می افگند، تا آں روز که هر پاتشیب برفراز نخچیرگاه کوه رسید، و بفرمان شاه پیل بند پیل نان لشکر پیل پایه پاتشیب بر رفتند، ویکبار بران بهایم حمله بردند، ایشان نیز، از انجا که در جنگ گرانیے وگرفتے داشتند، بران گونه پیش آمدند که اگرچه سرهاے ایشان از زخم شمشیر چوں فرق گوزن شاخ شاخ میشد، پوزی نمیکردند۔ و آنکه در بند پوزی می بود، ادرا آهو میگرفتند۔ بعضے از زخم پیکان شکاری در خواب خرگوش می شدند، و بعضے زیر سنگ مغربی، که زاوله زوالست، آرمی گشتند، منفردان شیر زور، برائے آرد کردن آں سپاهان ماشی، دوگان سنگ نیز روان میداشتند، که میان دو سنگ آرد شان می بایست، تا نان خود را پخته کنند۔ و بعضے را برائے میهمانی دام و دهم بداں غلوله گوشتابه می کردند۔ ودراں روز از هنگام طلوع ذنب السرحان تا غروب غزاله شعر

قتلت کلاب الکفر فی ظلّ کما

سبیل الدماء علا اکدیم اکہم

نسبتِ مرغ و باز آمده باز

بعضے مرغان ہندوے، کہ از چنگ طغرلان لشکر بحیلہ بسیار باز رستہ بودند، تا بوتیمار از و میزو، از آشیانہ کوہ بیرون جستند، و خواستند کہ سوئے جالوریان گریزند کہ ناگاہ چرگان دستگاہ سلطان خبر یافتند، و در دم ایشاں در نشستند و بعضے را پر کم میکردند، و بعضے را بسمل تا آں زماں کہ، شعر،

غُرَابُ اللَّجٰی قَدْ زَاغَ عَنْ رَوْضَۃِ الضِّیَا
وَمِنْ بَیْضَتِہِ الْاَنْوَارُ بَاذَتْ وَاَللّٰہُ اُ

نسبتِ دام و دو دیگر بارہ

تاریخ عام بہ تک آہو بالا رفتہ است۔ اما تاریخ شہراین است، کہ چوں عدد ماہ ربیع الاوّل بروزے رسید، کہ بامداداں آہوے سر بہوا بر آمد، و روز بر ہمہ جہاں روشن شد؛ نظم

یعنی کہ از ربیع نخستیں سہ روز و بیست
صبح سہ شنبہ از دم گرگ آمدہ بروں

دریں تاریخ نسیل دیو وحشی را کشتہ پیش شیران دہلیز اعلیٰ آوردند۔ شکوہ گرگی گرار شعر شارِبۂ شاہ للّٰہی الف یومت ہمچنس از زخم تیر انگشتوانہ انگشت در دہاں

بماندند۔ چوں مہم آں وحشیان بکفایت پیوست، خسرو آردشیر غلام شیرویہ چاکر، ملک کمال الدین گرگ را کہ گرگیں ایں عہد است، بہ نخچیر گردن گرازاں آں بیابان نصب فرمود، بداں اعتماد، کہ اگر از کمانِ ابر بجائے قطرہ باران پیلک آبدار بارد، او سپر بر آب نینداز د، کہ گرگ ازیں بار انہا بسیار یاد دارد۔ چوں عدل راعی العباد گرگ را رعایت اغنام آں دیار فرمود، تا آں ہمہ نران باکر را از خارخاران ان زمین باز رہاند، بیک گشت شکاریں فتحے نامدار براوردہ نشانہ شکار را سوئے چوترہ شیران شرف مراجعت ارزانی داشت، تا ماہ رایت را در برج اسد بمنزلہ استقامت رسانید شعر،

وَهُنَا هُضِرْغَامُ السَّمَاءِ مُبَشِّرًا
بِأَنْوَاعِ فَتْحٍ فِي تُلُنْكَ وَمَعْبَرَا

(۶)

بران نمط کنم اکنون بیان فتح تلنگ
کز اتباع قلم پائے وہم گردد لنگ

بازنسبت زانجم وافلاک

چوں رائے خورشید فروغ سلطان مشرق ومغرب را، شعر،

اهضات بیضة قصر اودها
کمثل الشمس شرقا ثم غربا

بعد ضبط بیشترے عرصۂ جنوب اتفاق آں شد کہ زحل رویان ازنگل راپے سپراہلّۂ نعال لشکر گرداند؛ درشمار ایں سال دیدہ بودند، کہ سرچشم بربستر تلنگ رسد، وازنگل گرفتہ شود، ازجمادی الاوّل آخر ماہ ماندہ بود، نظم،

یعنی کہ بیست وپنج شد از اوّلین جماد
تاریخ سال ہفصد ونہ گیر در شمار

کہ برہمنونی اختر سعد، نوشیرواں عصر بزرجمہر آفاق را باکوکبۂ سپہر مدار وانجمنے ستیارہ شمار، بموافقت سایہ بان لعل ظل الہی، نامزد فرمود، تاجنیبت اقبال راجانب جنوب عناں داد، وسایہ بان لعل ازنظر مہر شمس السلاطین مانند ابرے، کہ ازتاب آفتاب

شرخ گردد، بہ سمت دریائے تعبر روان گشت۔ از بس کہ آں مظلہٴ سپہر رفعت از یاد حضرت می پرید، پنداری سحابے است با قبلہ سوئے دریاش می برد۔ بہ متابعت آں آسمانے بر لیمان بستہ، سعود مساعد لشکر منزل بہ منزل سیر می نمودند، تا بہ مرتبہ روز اختر فرخندہ ملک ملوک الوزرائی بطالع سعد در مسعود پور رسید۔ و دراں مقام کہ از پور مسعود پادشاہ نامی گشتہ است، و در روز پائے علم بر شہر مسعود پور بود، چوں ماہ جمادی الآخر از در روز برفتہ روزے کہ نسبت بہ ماہ دار داز میانہ صبح روشن شدہ

یعنی دو شنبہ و نہ جماد دوم ششم

ماہ رایت ملکی با جمہور ملوک و سائر انجم سیارہ مسارعت نمود، و ہم اول ماہ بود، و ماہ زائد النور، برائے شب روانِ لشکر ہر شب مشعلہ روشن تر و بلند تر می افروخت و آفتاب کہ قبلہٴ ہندوانست، اگر سوئے اسلامیاں تیز میدید، گردِ سپاہ خاک در دیدہ می انداخت۔

نظم

آرے آں دیدہ کہ بیند تیز سوئے ایں سپاہ

لایقِ او سرمہ نبود مگر خاک سیاہ

نسبت راہ ہائے ناہموار

راہے پیش آمد بغایت ناہموار، در و رخنہائے بسیار، کہ اگر باد ازاں گذشتے، چوں آب در چاہ افتادے، و اگر آتش بران جائے ہا دویدے، از مرکز خویش

سوئے خاک نگوں سار در گشتے۔ زمینے در دامنهائے کوه، از تیزی آب درزہائے بسیارش افتاده، واز ہر درزے صد ہزار جوال دوز خار سر بر زده، چنانکه تیزیان مقراض گوش را در بریدن آں خار و خار موئے بر اندام سوزن میشد۔ لشکر فرمان پذیر در چنیں صحرائے صف صف می رفت، وچناں دشت درشت را صراط مستقیم می پندا شت در عرصهٔ شش روز، که کوچ بود، پنج آب رواں چوں جون وچنبل وکنواری و بناس وبهوجی در پایاب بگذشتند، و به سلطان پور، بعرف ایرج پور، رسیدند۔ نظم

لشکر سلطان ایرج بنده را

چار روزے شد دراں منزل مقام

باز نسبت زانجم وافلاک

چوں ماه مذکور روزہا الشمار طے کرد، ورو آفتاب از سر آفتاب روشن گشت مصرع

یعنی که زسه نوزده ویک سنه

کلک روشن طلعت برپشت شبدیز طلوع نموده، با ثوابت دولت سیار گشت۔ نظم

شهسوارے زبرد درتیه او رهوارے

ثابتے بود رواں بر زبر سیارے

نسبت نگر از چهارپایان

از زمین سم بارگیان لشکر فرمنگ بفرسنگ ہر سنگ فری بر سر می یافت۔ آں ہمه

دشت آشنایان بزخم سم کاسۂ سنگ را می شکستند، که از کاسہ چیزے نمی ریخت، واز جنبش بارکشاں سم شگافتہ، زہرہ زمین شگافتہ می شد۔ و پیکان تیز سیر نیزہ ہائے آہنین کوہ می بریدند؛ و از بسکہ پیادگان خار انورد آں ہمہ سختی و صلابت زمین را پائمال می گردند بنظم

ہم درکف پائے سنگ شد پوست
ہم از سر سنگ پوست شد باز

نسبت موسم استفتاح است

تا بعد سیزدہ روز، در غرّہ ماہ رجب بمنزل کہاندار سیدند۔ در چناں بیابانے شہر خدائے باستقبال لشکر اسلام آمد، و صالحان را مشاہدہ سہ ماہہ مہر بابرکت بسیار پیش آورد۔ دراں منزل تا مدت چہاردہ روز عرض غزاۃ دین بود، و ملائک فاتحہ میخواندند، چنانکہ گوش رجب بازمی شد۔ تاہم دراں خواندن استفتاح تیز در رسید و بشارات فتوح مستقبل بدستور حال، فَتَحَ اللّٰہُ عَیْنَ الْعُلَا عَلَیْہِ اَبَدًا، رسانید۔ دراں موسم خجستہ جملگی ائمہ و ملوک و معارف و مشاہیر لشکر پیش سایہ بان خاص اجتماع نمودند، و بہ استماع دعائے بادشاہ عیسیٰ دم وقت را زندہ داشتند، و بخواندن دعائے روزۂ مریم حمل زاد آخرت میکردند۔ شک نیست کہ پیرامون آں ظلۂ آسمان سائے جمعے بود بغایت متبرک، چنانکہ اوتاد نیز حاضر بودند، استعصام بہ جبل متین نمودہ، کہ کسے در رشتۂ ایشاں نمی شد۔ و ماہ باکرامت رجب دعائے بادشاہ و دعائے استفتاح

را با توفیر تمام مصرع

می شنید و هرچه خوشتر می شنید

نسبت آبہا و جو ہا ہیں

چوں روزہ داران استفتاح از شربت افطار روزۂ مریم را آب روئے افطار دادند، بامداداں شب لشکر دریا وش در جنبش آمد و مانند سیلاب تند در لرد و نور سیری می نمود، و ہر روز بہ رود دیگر می رسید، و خلق را در ہر زمینے عبرہ بر آب دیگر حاصل می گشت۔ و چہار پایان چوں پنج پایہ در آب می غلطیدند۔ اگرچہ ہمہ آبہا مایہ عبرہ بود، اما نہ بدہ بداں مانست، کہ گوئی مادہ ایست از طوفان باقی ماندہ۔ از انجاکہ کرامت سلطان صاحب ولایت ہمراہ اولیائے دولت بود، ہمہ غرقابہا بمجرد رسیدن غبار کوکبۂ لشکر، بر خود خشک می گشت، و مسلمانان بسہولت میگذشتند۔ تا در مدت ہشت روز از گذشت چنداں دجلہ بہ نیل کنتہ رسیدند۔ جائیکہ چنیں آبہا را بانند آہن نعال مراکب را برائے بریدن راہ آب میداد، نظم

زیں بس عجب مدار، اگر موج قلب شاہ

از نیل مصر و دجلۂ بغداد بگذرد

نسبت قصہ سلیماں ہیں

چوں بہ نیل کنتہ، کہ سرحد دیوگیر است، و اقطاع رائے رایان رام دیو رسید، درحال

دستور آصف رائے، بحکم فرمان سلیمانی، آں حدود را از تاراج لشکر چوں مور و ملخ محافظت فرمود، چنانکہ کسے را از در و دیوار آبادانی و خرمن و کشت دہقانی برداشتن امکان نہ بود، نظم

انچہ در خانۂ مورے گنجد
پایکام ملخے طعمہ نشود

نسبت از کوہ ودشت وراہ زمین

و در روز، برائے تفحص منازل پیش آہنگ، دامنہ کوچ را از آہنگ باز داشتند چوں شمار ماہ رجب نیز در گذشتن کوہ بے پایان بگذشت، مصرعہ

یعنی از ماہ رجب شش روز بیست

در روز سہ شنبہ، کہ ناف ہفتہ است، ناف زمین از جنبش لشکر در جنبیدن آمد، و زمین چوں شکم خفتہ زدگان فرو بالا شدن گرفت، ہم خاک را اندام کوفتہ بود، و ہم سنگ بار آنکسرے سخت روئے دادہ۔ لشکر منصور در چناں مہلکہ بہ صحت و سلامت می گذشت، تا بدیں طریق قریب شانزدہ روز بعد راہ تلنگ را بدشواری، کہ کسے را امکان آسانی نہ بود، می نوشتند۔ زمینے پر از سنگ لاخہائے درشت، کہ ہندوان را بارہا در گذشتن آں دل افتادہ بود، آنچناں خرسنگہائے گراں زیر پائے چہارپایان لشکر اسلام بہ طریق غبار می گشت، کہ چشم فلک خیرہ ماند، نظم

رہے چو حیلۂ رائے رکیک شیب و فراز
کُرو مہاش چو حرص بخیل دور و دراز

وَکَانَ یُوصَفُ غَارُهَا وَجِبَالُهَا
خَرَّتْ سُجُوْدًا فِیْهِ نَکِرَةٌ وَاصِفُ

نسبت پردہائے موسیقی

ہر جانب راہے از ابریشم موسیقی باریک تر، و ہر جا عرصہ از گیسوئے چنگ پیچاں تاریک تر، ہر در از نائے چناں تنگ کہ اگر باد در او آہنگ کند، خراشیدہ بیروں گذرد، و ہر رودے چناں ناہموار، کہ رفتن آں بر ربط بلک بر عنقا دشوار باشد بسیار مردستہ زن بدعوے راہ شناسی چپ و راست سوئے بلندیہا آہنگ می نمود ناگاہ می نغز ید و بے جا بہ چنگ می زد، و بناخن گرفت میکرد، گرفتش درست نمی آمد، جائے می افتاد، کہ زخمہاش تو بر تو می رسید، و دست بر دست میزد، مرکبانے کہ با نگ صہیل بر روئے ہوا پاکوفتندے، از بسکہ لنگی پائے در دست ربدن آمدہ بودند نظم

اے بسا توسن رقاص، کہ رفتے چوں باد
پاش در دامن کوہ آمد و غلطید، و فتاد

نسبت ابر و برق و باران نیز

درین اثناء ابر سیه روئے، در مذلات خلایق، گوهرِ ناتمام خویش پیدا می کرد۔ لاجرم باد بغفار سختش میراند، و آبش ریخته می شد۔ و هر بار که برق متهتک بر لغزش روندگان میخندید، رعد چناں بانگ بر و میزد، که ناپیدا می گشت۔ ابر گوئی از دریائے کف بادشاه دسے پرداشت، که چوں دراں حضرت تراویدن نمی توانست، تندی خویش بر لشکر فرو میریخت۔ و برق پنداری آتش زده زبانه شمشیر شاهی بود، که چوں دراں محل یارائے آں نداشت، که از سرگرمی چستے کند، مصرع

سوزاک خویش هر دم می کرد روشن اینجا

نسبت اینجاست از جهاد و غزا

اگرچه دراں عقبات مجاهده بس بزرگ با مجاهدان لشکر همراه بود، اما چوں در نیت جهاد بنیت صادق لله تعالے کمر اجتهاد چست کرده بودند، و نظر بر اجر کامل، که رجاء قلب بداںست، داشته، آں رنج رنجه می نمودند، تا از انجا که صد نوع عون الٰهی ناصر حال آں کتیبه منصوره بود۔ هر که از کبار و صغار دراں دره و کوه و غاره و غار و ریگ و دشت گذشت، شعر

کَأَنَّ السَّلَامَةَ رَافَقَتْ أَحْوَالَهُ   كَالنَّصْرِ رَاقَبَ رَايَةَ الْإِسْلَامِ

اینک این جاست نسبت شمشیر

ہنگام بریدن آں سہل وجبں بہ تیزی عزم وعزم تیزی در حدیث ہر اگر، میان دوآب یکے یشہر و دوم بوجی زمینے پیدا شد کہ د ے کانِ الماس نشان دا دند۔ چوں قوت شمشیر شاہی، کہ آثار آں جملگی یکنوات معاون از خزا این رایان در قبضۂ خنجر گذاران اسلام موجود است ہقوی باز وئے بندگان دولت بود، مشتے خاک را درکا وکا و نیفگندند، کہ شمشیر زنان باقوت نظم،

از تیغ برکشند گہر سہل ال بود
کز آہن کلند چہ آید گہر بروں

نسبت است از خزندگان ایں جا

ہم دریں روز ملک اژدہا صولت باسواران جرّار و چندان عقبات مار پیچ را بگذاشت، و بحصار سربر، کہ از شمار ولایت تلنگ است برسید ہنوز عقرب بازین بر پشت اسپان نیش میزد، کہ اژدر آں نبرد را فرمان داد، تا گردا گرد حصار حلقہ بستند از برون تیر اندازان تیرمی انداختند و از درون ہندوان "مار! مار!" فریاد میکردند، راوتان رائے چنان از پیکان زہرآلودہ گزیدہ شدہ بودند، کہ از سہم زدگی می خواستند کہ در سوراخ مور دررونید بجائے گریختن ہزار پائے شدہ در گوشہا می خزیدند۔

بشیترے را زز خم بیلک بر ہر اندام سوراخ ہا پدید گشتہ، و جانہائے در ہزیمت آمد؛ و پیرامن حصار از جنبش نہنگان دریا آشام زمین تا پشت ماہی می لرزید و کنارہائے خندق راسو بسو، کہ سوار در گرفتہ بود، شعر:

تدی ارض تنقش من تعانی
کبطن الصبا اوظهر الافاعی

نسبت آتش لطیف نگر

دراں دم کہ پیکانہائے تیز شعلۂ آتش را بر سر چوب کردہ، بہ سوختن خانۂ آں دوزخیاں دویدن گرفت، روئے آں خانہ سوختگان چوں دیوار آتش رسیدہ سیہ گشت۔ از غایت نامی، جو ہر آتش را سر باسیر بر کشیدند، و ہر ہمہ خود را با زن و فرزند در آتش انداختند، و بہ دوزخ می رفتند۔ ذلک جزاء اعداء اللہ النار، چوں بیرون حصار، از سوختہ شدن آں کندہائے جہنم، روشن شدہ نازیان ہر یک از تہا سنگین دلہائے آہنیں چقماقے کشیدہ، و از میاں سنگہائے کوہ وا تہا جوشن، چوں شرارہ از چقماق، بیروں می جستند، ناگاہ از دم مہوائے فتح، بادے تند بر آمد، و آتش در وغبار بلند تر گردانید، سپاہیان آتش پارہ لشکر اسلام ہر ہمہ شمشیر بر مثال زبان آتش گرما گرم بر کشیدند، و بر حصار بر رفتند و دران مشتے خس و خاشاک نیم سوختہ در افتادند، ہر کہ از جوہر آتش ناسوختہ ماندہ بود، از گوہر پالک افروختہ می شد۔ چون کار بدان حد رسید، مقدمان

باقی ماندهٔ حصار نیز خواستند، که بقار خود را ندائے جوہر کنند۔ دریں اثنا نائب عرض ممالک اَبْقَاهُ اللّٰه، که سراج دین است چوں ہنگام روشن کردن چراغ فتح دید، انانیز نام برادر مقدم حصار را، که پنبه شده بود، وکشت زار ہائے آں زمین خریدہ، بفرمود تا بدست آورند، ومالش سخت فرمودند۔ وچوں سوختنی بود، بزبان روغنش چرب کردند، دیرائے سوختن، وگردن نمون نگاه داشتند وحالے آں چراغ مرده ہندوان را برائے زندگانی زبان دادند، تاچوں صبح فتح دفیروزی دسرخ روئی از آفتاب تیغ جہانگیر آفاق بدید، آں نائرهٔ فتنه را اطفا کنند۔ چوں ازاں قلعه دود تا اوج باسمان وخانی برآمد، بعضے گبرچگان ازاں آتش انگیزی با دیدهٔ پر آب پیش رائے شتافتند و بسوزان ہیزم تر گریاں ونالان سوز درون بیروں دادند۔ آتش در رائے گرفت وخواست که سوئے دریا گریزد۔ اما چوں رائے بزرگ بود، صاحب پیل وحشم، مصلحت ندید که بداں جدیه شعلهٔ خویش روشن کند ناچار بر سوختگی حال خود قدرے گریه کرد، وحرقت درونه را تسکین داد نظم

لیک آتش غم چو سر بر دارد

روغن بود آب دیده در روے

نسبت از درخت شاخ در شاخ

روز شنبه دہم شعبان، شاہ باد شُعْبَةُ فَتْقِ الْفَسَقَه۔ ازانجا کوچ کردند۔

وخواستند کہ شجرۂ طیب را درخاک تلنگ انشعابے پدید آید، و شجرۂ خبیثہ را کہ در بیخ فرو بردہ است، بقوت تمام برکنند۔ چوں شعبان سیب سر و پا از سر رخت بنمود، مصرع

یعنی از ماہ بینی چہاردہ روز

درودگویان در مزارع کونربل رسیدند ہنگام نصب علم طوبےٰ اشکوہ، ملک نائب باربک طوبیٰ، کہ کار فرمائے بہشتیان است، ہزار سوار پرندہ را، کہ زاغ فتح جز بر شاخ کمان ایشاں آشیاں نسازد، پرواز فرمود تا بے وسینے چندرا، اگرچہ خنجر خون برگ بید بدوست گرفتہ باشد، زبان گیر گیرند، و اخبار آں زمین پرسند۔ چوں افواج مذکور در مرغزارہائے ارنگل دررسیدند، و نعل مرکب از مالش سبزہ زارہائے آں سواد سبز آہن گشت، دو سرو آزادہ نامی یا چہل سوار خدنگ انداز با دپایان سوسن کش را پیشتر راندند، و بر کوہ انکندہ، کہ از انجا تمامی عمرانات و باغستان ارنگل نمودہ می شد، بر آمدند، نظم

کہ بینند از انجا و جائے روند

کہ مردم چو مردم گیا بد روند

باز نسبت زسازہائے مصاف

از تیغ کوہ نظر تیز می کردند۔ چار تیزی سوار ہند و در نظر آمد سواران لشکر کمان کشیدہ،

درپے ایشان درنشستند یکے را چتیر چیار پری سپری کردند، وکاچکش بخدمت سرلشکر فرستاد۔ او خود فالے دید دریں پوست باز کرده، وگفت، نظم

کہ بہ شمشیر چنیں باز کنیم
از سر ہندوئے فرمان پوست

نسبتِ آفتاب وابرنگر

چوں لشکر انجا رسید، وسایہ باں لعل سر برآبر سود، چنانکہ ابر را از وسرخ روئی ہر چہ تمامتر بحاصل آمد، ملک عصر ہنگام ظہیرہ بظاہرت ہم نشتی چند، روئے بہ تماشائے حصار آورده، گرد برگرد حصار در عین آفتاب می گشت۔ جمعے دید کہ مثل آں مصراع

درگردش آفتاب نتواں دیدن

نسبت قلعہ وحصار نگر

دیوارے از گل خام، اما چناں سنگین کہ خشت پولاد بروئے نخلد، واگر وہ مغربی بروئے زنند چوں فندق طفلان باز پس جہد، برجہائے خاکیش از ثور ثابت تر، وبرج جوزاش تا کمر علم کفره برسر ہر کنگره از بیم نگونساری درلرزه، وعرادہائے ہنود از ترس شکستن درناله۔ راوتان جنگی، باہمہ سنگ گراں، خود را در فلاخن بلا نہاده بودند بعضے بجہت منجلیق سنگ گرد میکردند، وبعضے کہ بے سنگ بودند خشت وزوبین

می انداختند۔ آں روز ملک غازی چند جا ہائے قلب را نیکو سرہ کرد، و باز گشت نظم

تا بامداد پیش برد کار دبار جنگ

مژدہ بکاسہ سر ہندو دہد زنگ

باز نسبت نجوم و افلاک

روز دیگر کہ فلک کبود پوش فاتحہ صبح بر علم آفتاب دمید، رایت آسمان سائے ملک الشرق بعزیمت کوچ ارتفاع یافت، و در منزل افکندہ نزول کرد۔ کرت دیگر ملک [illegible] الا گرد بر گرد بروج حصار دور فرمود، و جائے استقامت لشکر در نظر آورد۔ نظم

تا رشتہ برشتہ خیمہا را

ہمسایہ کند چو دلو با حوت

ہست ایں نسبت شعبان و برات

روز اوّل برات بود، و میانہ شعبان، کہ سایہ بان لعل را در میان شہر رسول بلندی نصب کردند، کہ ہلال رمضان ازاں فرود تر می نمود۔ و دراں شب خواجہ نصیر الملک سراج الدولہ، اضاء اللہ برات عمرہ، بذات خویش چراغ بر کردہ لشکر را قسمت میکرد۔ و ہر قسمے بجائے میفرستاد تا حصار را در شورہ لشکر در آرند، و نقطہ و آتش درونی را از سلاح ہانداں بیرونی باز دارند۔ نظم

وانگہ زپئے سوختن آں در رویں
آرند بہم مادۂ ناری وہوائی

نسبت زخشم شمار ایں را

چوں سایہ بان ہمایوں مقابل دروازہ ارنگل ہیل واری نصب گشت، وخیمہائے پیرامون حصار چناں دامن بہ دامن دوختند، کہ سر سوزنے درمیان نہ گنجد، حصار راکہ ہندوان در روئے برساں گز پائے در دامن استراحت دراز کردہ بودند وخفتہ، بیداران لشکر منصوریہ گز بیداری می پیمودند۔ وپاس آں محل بہ اہل تیقظ حوالہ می کرد، چنانکہ ہر تمنے راہزار ودویست گز زمین قسمت رسید۔ وتمامی دور حصار دوازدہ ہزار وپانصد وچہل وشش گز بود، کہ در دور خیام درآمد۔ چناں دار کفر، پراع ساختند از خیمہا بازار کرپاسی تمام۔

اینک ایں نسبت درودگری

لشکر منصور برساں دندانہائے ارہ صف کشید، ودل ہندوان دونیم گشت۔ فرمان دادند کہ ہر کسے در عقب خیمہ خویش کٹگر یعنی حصار چوبیں کشند۔ درزبان تیر ہائے بوسلی برائے نصر اسلام نیار ستند، ولشکریاں ہر یکے استحکم کنندہ شگن گشت درختانے، کہ سنگ میوہ خواران نہ خوردہ بودند، تیر ہائے آہنیں می خوردند، و

فرپاہی کردند، و می افتادند۔ و ہندوان درخت پرست معبودان خویش را نمی توانستند کہ دراں واقعہ فریادرسند۔ تاہر شجرہ ملعونہ کہ دراں دارکفر بود، ہمہ را از بیخ برافگندند درودگران سبک دست آہن آب دادہ را ہر یکے ہا تیز کردند و در حق چوب خستہ و شکستہ پیش نہادے می نہادند۔ و نیش نہانی می زدند، و بہ زخم زبان تیشہ، تراش خویش پیدا می آوردند۔ تا حصارے چوبیں پیرامون لشکر درکشیدند، باستحکامے، کہ اگر از آسمان آتش بارد، شعر

هُوَ الْمَأْمُونُ مِنْ حَرْقٍ دَوَامًا
كَمَا مِنْ غَرْقٍ صَانَ فُلْكُ نُوحٍ

نسبت جنگ وساز رزم این

چوں شام ہندو چہرہ بر آفتاب شبخون آورد، و خواب شب رو بر دروازہائے چشم تاختن برد، و حصار دیدہ دربند آں شد، سپر بر پشت بستہ، و تیغ برآوردہ صف در رویہ کشیدہ بہ پاسبانی لشکر، خواب را بزوبیں مژہ از چشم بیروں راندند چوں نزدیک دل شب شد، و شہاب سوئے دیوان ظلمت تیر انداز گشت، و ماہ کامل سپر مکوکب ابر سر آوردہ بمقدار ہزار ہندوئے، تیزی سوار، ہندی گذار، از خیل مانک دیو کہ مقدم آں دیار، بانگ دیو برآوردہ، بر لشکر اسلام شبخون آوردند، مصرعہ

لاحول کہ ایں سپاہ از ایشاں تہ شد

نسبت جانوران آبی

نهنگان محیط لشکر خود در کمین آن ماهیان درع پوش بودند حالے که دریا فتند، بزخم پیلک آبدار هر یک را دم ماهی ساختند۔ برگستوانیان باخه وار از زخم گرز و عمود سر در سینه میدزدیدند۔ و سرهائے راوتان چون بیضهٔ نهنگ بر زمین ماهی پشت می غلطید۔ در یک دم آن همه مردم آبی میان سیل خون غرق گشته بودند، و مانند ماهیان بسمل کرده خود اے افتاده۔ و نیم کشتگان نیزه و تیر چون غوک مار گزیده فریادی کردند۔ و گریختگان زخم بر پشت خورده، به شکل معلولان سرطانی، در پچھائے در آمد مرگ پیش خویش باز کشاده۔ شعر

ظَمْاٰنَ نَزَعْ فَالُوْ بَاَسْحُبُ الْوَغٰی
بَلُوْا بِمَاءٍ صَوَارِمٍ حُلْقُوْ مَنَا

نسبت آینهائے آهن بیل

چون بضرب و طعن شمشیر و سنان اغلب هند مقتول و مغلوب و منهزم گشت بعضے گریختگان که تیزی عزم برگستوانها بریده بودند و در بند بریدن راه شده پولاد زوران غزا از حلقهٔ آهنین لشکر سنگ چاد محکم برکشیده و پیکانهائے پلارک بر دلهائے سنگین کفره تیز کرده بدنبالهٔ ایشان در نشستند۔ و سر هندوئے را که دراں

حدود درمی یافتند، لصرامت تیغ هندی و تتارچه ترکیش سقط می کردند - و بعضے را مغلول و ناسور بلشکر می فرستادند - درین میان تنی چند از حلقهٔ اسیران چنان سلسله جنبانیدند که "قصبه البیت دیهه دوم نام ششش فرسنگی تلنگ - سه زنجیر فیل، که بدندان فولاد پشتهٔ کوه را رخنه کنند، آنجا نهفته داشته اند" - درحال بفرمان کارفرمائے جنود شاهی، از فولاد دندان لشکر، سه زار سوار جراره بدان طرف برابر رکاب قراهیگ میسره مطلق عنان گشتند - چون در کوه مذکوره رسیدند، پیلان را خود ازان حد پیشتر برده بودند، ناچار بتعاقب آن قطعهٔ زمین دیگر قطع کردند - از اقبال نامحدود خدایگانی سلسلهٔ قید آن هر سه فیل بدست بندگان دولت آمد، پیلان خود بجهت شتافتن بدر سرائے شاهی زنجیری گسستند، چون بلشکرگاه رسیدند، ملک تیغ زن یافتن آن هر سه کوه آهن ششمینی گران تصور کرد، و نگاه داشت، که با پیلان دیگر، سوئے زنجیر و اخول سلطانی فرستد، نظم

یقین در آئینه تیغ دیده بود آن حال
معائنه شده بے گفت کاهن در مال

نسبت میر حاجب و چوگان

چون کارفرمائے لشکر نائب امیر حاجب حال بود، و بچوگانش نسبتے تمام، هر روز دیوانه سواران لشکر را در پے مقدمان لدر دیو تاختن فرموده بود -

وبہ چوگان ابروا شارت رانده، که هر کجا را وتی سرباز پیش آید، سرش گوئے سازند وبجال گاه عرض رسانند سواران بازنده میدان رخصت فراخ یافته، گوئے سراز تنہائے انبوه جدا کردن، بازی میدانستند۔ هرتازیانه بالائے مرد، که در لشکر بود، بجائگی براسپ می پیچید، و بازی بازی ازان سربازان گوئے می برد وآں همه سرہائے خون آلود چوں گوئے رنگین، خدمتے جنگ چوگانی نک پیس آورد۔ ملک بنیز گوئیہائے سنگین مغربی را، گرد برگرد حصار، گردکردن می فرمود، نظم

تا نه خم گوئے سنگین آنچناں میداں کند
قلعه را کانجا ببازی گوئی نتواں باختن

بازنسبت منجنیق نگر

چوں منجنیق بیرونی استعداد از شجرۂ طیبه تنہا وت داشت، ناچار خرابی در بنیاد کفر می افگند از انجا، که عرادہائے درونی را برآمد از شجرۂ ملعونه سپند بود، بالضرورت از سنگ صلابت اسلام انکسارے می پذیرفت۔ وسنگ مسلمانان همه بقوت حبل متین بلندمی پرید، لاجرم صواب همراه او بود۔ وگروهه هندوان از رشته زنار تقویت داشت، ع

لابد همه برخطا همی رفت

نسبت سازہائے قلعہ کشائے

چوں ساباطہا دگرگونہا مرتب گشت، و بلندی آں بجائے کشید، کہ حصاریان یکبارگی فرو ماندند؛ خندق حصار کہ پیش لشکر اسلام بکاوکاو درونی عمق خویش عرض میکرد، ہرچند ورو ژرف می دیدند، و تعمق می نمودند، ہیچ چندان سپاہ را سوئے خویش راہ نمی داد؛ و دو لب جہان درجہان باز کشادہ، از حفظ حصار سخن می گفت. عاقبت خاک در دہانش کردند، و لبالب بر نہجیکہ لبہا پیشتند کہ ہر دو لبش یکے شد، و دراں ہیچ جائے سخن نماند. و دریک جانب دربارۂ حصار کہ صد دست پنہاں داشت، بزخم سنگہائے بزرگ چناں خورد گردانید کہ از معانقہ ہنوز زیر بغلے بار داشت. جانب دیگر نیز بآسیب گردسہ مغربی، دیوار دروازہ را از رخنہائے بسیار، دروازہائے دیگر پیدا آمد. آں ہمہ دروازہ فتح بود، کہ بفتح آب آسمانی بر بندگان دولت خدایگانی کشادہ گشت. اے اعظم

ہر رخنہ، کہ در خانۂ دشمن افتد

باشد زبرائے دوست دروازۂ فتح

نسبت از جنگ حصار است ایں جا

چوں از میان خندق تا کمر حصار، از ریختن خاک، خاک ریزے بلند بر آمد،

و دیوارہائے حصار گلیں نیز از زخم سنگ خاک زیر شدہ خواستند
کہ پاشیب چناں کشادہ بہ بندند، کہ صدمرد پرہ بستہ وکشادہ بالا رود. حالے بستن
پاشیب را چند روزے می بایست، دفتح برائے دو دیدن از پس شتاب بر تیغ
پائے میکوفت۔ وزیر صائب تدبیر ملوک رائے زن راہ برائے زدون رائے، حاضر
گردانید، و حُسن اتفاق را بران قرار داد، کہ پیش از ترتیب پاشیب،

ہنر با دست آزمائے بجائے
چوں فتح لبعیۂ ماست، باشد بود

اینک این نسبت ماہ رمضان

چوں شب سہ شنبہ در آمد، وشمار رمضان جائے رسید، کہ اوّل صیام رفتہ
بود و آخر در نیامد، مصرع

یعنی از ماہ روزہ یازدہ روز

شبے روئے نمود در غایت روشنائی مہتابش سوا ولیلۃ القدر را بیاض
کردہ ادعیہ تراویح امداد آسمانی را بہ بانگ بلند خواندہ، و مہر روزہ نقد ثواب
برائے مژدہ غازیان مہیا داشتہ، فیروزی سپہر بجہتہ نزول از زلف شب
کمند ساختہ، نظم،

پروین دو کف از بہر دعا باز کشادہ   کاید بدو دستش نیپے فتح کلیدے

نسبت نردبان شمر این جا

درین شب آبنوسی، وزیر عالی درجه فرمان داد، که تباشب در هر خیلے نردبانهائے بلند، باسانگیهائے دیگر، ساخته کنند. و هر گاه دهل جنگ آواز دهد، هر کس از النگ خویش روان شود، نردبانها را سوئے دیوار حصار برند، مصرع

تا کار فتح پایه بپایه شود بلند

نسبت تشریف و خلعت بنگرید

چوں به برکت روزه بجهت سر لشکر اسلام تشریف فتح مهیا گشته، و کلاه ماه بسر رسید، بامدادان، که آفتاب جوزا کمر قبائے چرخ را طراز نور بست کمر بندآں غزا، برعزم پوشیدن قبائے سلاح، مصرع

بسوئے آب دویدند، موزه را بکشید

نسبت زعبادت ستایں جا

پس آب وضو را، که هر قطره ازاں تیغے ست آبدار برائے جان شیطان، که الوضوء سلاح صلاح المؤمن، باستعمال رسانیدند، و مسجد جهاد اکبر روئے به محراب آوردند کش مجاهد نیز قامت تعبدرا باقامت فرض خدائے راکع و ساجد

گردانید، و دست نیاز بطلب سر سبزی و فیروزی سوئے آسمان بر داشت، و نیت خیر بادشاه خیر را در حضرت ملک خیبر که خیر از وی بالی است، برائے فلع آن خیبر شفیع برد۔ درحال از دروازهٔ غیب کلید فتحش دررسید، ولیکن وقت را می بایست مصرع

كذالك الامر مرهون بوقته

نسبت جنگ و حصار است این جا

تا سپهر زرین آفتاب یک نیزه بالا بر آمد، در زمان ملک مجاهد، نور الصبر جنة من النار سپر عصمت نفس ساخته، و الف و نون، وانصرنا على القوم الكافرين، را تیر و کمان غزا پرداخته، وکمند بحبل الله را بر دوش توکل حمائل انداخته، آهنگ حصار کرد۔

نظم

که تا بحصن سفالین زگیر ریزد خون
چنانکه محتسب از خم شراب گلناری

نسبت جنگ و حصار است این هم

خروش طبل حربی، به تسبیح یسبح الرعد بحمده، غلغل در گنبد فیروزه افگند۔ دل غازیان هر طرفے آواز می داد، و فتح لبیک گویان می دوید۔ دلاوران ترکش بند، چون شیران نیستانی، بر دیوار حصار جستن گرفتند۔ تیر چون باران نیسانی می بارید، و

صدفہائے سینۂ ہندوان می شگافت، و گوہرہائے پیکان دروئے می نہاد ۔ کاوندگان سخت بازو، بکاوکاو تمام، در قلع حصار در نشستہ بودند، و حصار گلین نیمے بہ پردۂ غبار سوئے آسمان میگریخت، و نیمے بلباس خاک خود را در حمایت زمین می انداخت، کمان ترکان، اگرچہ خنگ سپے بود، از بلندی با آسمان پہلو میزد، کہ کمان رستم، و تیر قادر شستان، با آنکہ یک انداز بود، ہوا را پوشیدہ می رفت، کہ ابر بہم بعضے متین را در لقب حصار بکار داشتہ گوئی زبان آورے نجات را بحجت برنبا فرمودہ اند۔ و بعضے تیغ را در گل معول ساختہ، پنداری حرفے لطیف بزخم زبان در طینتے منجمد در می نشانند۔ نردبان چوبین ہر فرو ترے را از سوئے اسلام، برائے درجہ جہاد پایہ ہرچہ بالاتر میداد۔ و حصار گلین ہر بالاترے را، از خاکساران ہنود، بجہت مذلت کفر، در خاک تیرہ ہرچہ فروتر می انداخت منجنیقہائے بیرونی، کہ منجنیقہا درونی کردہ وار شدہ بودند، پنداری جوانان نوخاستہ با عروسگان روئے پوشیدہ برسم معاشقہ، سنگ بازی میکردند۔ و ہر دو جانب کشش بغایتے بودہ، کہ بہ مژگان رشتہ بستہ، ہزار حیلہ شان نگاہ می داشتند۔ اگر یک کروہہ بیرونی سوئے درون پرتاب می شد، ہمہ را اندرون دو کروہی می افتاد۔ اما از منجنیقہائے درونی، اگرچہ دو گان کروہہ می آمد، کروہہ یگانہ گویان را ہیچ آسیبے نمی رسید۔ اَلحَمدُ لِلّٰہِ عَلٰی دِینِ مُحَمَّدٍ۔ تنگ نیست کہ سنگ معبود گبران است چون از ہیچ کارے نمی آمد، آن ہمہ جسدہا باطل معبودان نابکار خود را۔ بر آسمان می بردند، و بر زمین می زدند، ع جائے آں بود کہ بر خاک زنند ایشان را

باز نسبت زحصار است این جا

باز عامه پیادگان لشکر اسلام، بعضے بناخن بر برج گلین بر می رفتند، و چوں ماه در برج خاکی دریافته بودند، خریداری ضیاع و عقار آن دیار برواج سکهٔ علائی در برج ثابت می نمودند۔ اگرچه آں حصار را چناں لطیف بر آورده بودند، که هیچ جائے گرفت بود، و محل انگشت نهادن نه، هم ناقبت اصحاب مواخذه گرفت بسزا نخے گرفت میکردند وانگشت نهادنی را جایگاه می جستند، و برمثل زیرکان که تندفره را دریابند لستاخ وار برسرش بر میرفتند، تا خدائے شان دست داد، که یک بازوئے حصار را بقبضهٔ قدرت و پنجهٔ قوت، وا ذا بطشتم جبارین، بگرفتند بیت

شب ها آنجا زبر دستی خود بشستند
زیر دست آمده را پائے شدن بشکستند

چوں شمارهٔ ماه به میانه روزه رسید، مصرع

یعنی از ماه روزه سیزده روزه

باز نسبت نگر از جنگ و حصا

یک شنبه که روز آفتاب است، از سر آفتاب سر بر کرد و آفتاب برائے بزرگی روز خویش شب را نیز روشن گردانیده بود، و در ذیل روز پیوند کرده، تا عرصه وقت

جہاد بر مجاہدان فراخ شود، و بموافقت غزاۃ لشکر از طرف مشرق تیغ بر آوردہ، و ماہ از سوئے مغرب سپر در سر کشیدہ تو بتیان و پل چنگی راچنان در خروش آوردند، کہ صور تہائے و پل نیز دراں مہابت از خواب جستن گرفت۔ و از غرنبش طبل حملی، چہار کرہ عنصر نزدیک شد کہ طویلہ ربط بگسلند۔ و بانگ تکبیر غازیان "جزائنز" در ملکوت افگند، و نعرہ حیدری مبارزان خراخر در ناسوت آورد۔ مددے کہ از سپہر دخانی نامزد جیش ایمانی شدہ بود، میان کرہ اثیر فرود آمد، و از انجا آتشے با خود ہمراہ کردہ در رسید و در پناہ جاہہائے گبران آتش پرست زد، و آن ہمہ خسانِ ممسک را در بذل جان کثیر الرماد گردانید۔ چون علمہائے آتش، کہ نمودنے زبانہ میزد، فرو خفتہ بر قبہائے اسلام بر حصار، شعر،

الحمد للہ الذی اعلی علی
فلک العلی علم الہدی سلطانہ

باز نسبت زبانِ رزم نگر

چون ایّام آن در رسید، کہ بعض در میان رمضان امضا یابد، روز چہار شنبہ، کہ روز نیر نست، چشم سہمناک سلطانی بفیروزی و بہروزی درون حصار گلبن، چون سہم دلاوران کہ در طینت غران بنجر الی نسبت در آید، در آمد! آن خیبر درونی را، کہ درست نقش خیبر داشت، اگر دگر وند ہیچ ہندوئے از رسن غازیان، چون سنگ

از خیبر با بیرون نه جهد ؛ و اگر بیرون جهد، بزخم چوبه تیرے، که از هفت تا به آهن بگذرد، مصرع

راست چون خیبر برجاش غربیلش کند

بازبین نسبت حصار این جا

چون صفِ سکندری پیرامون حصار، درونی سدِّ آهن کشید، حصارے در نظر آمد۔ از سنگ خارا سر بر آسمان افراشته ؛ آسمان شیشهٔ خود را از سنگ کنگرش بحیله دور داشته۔ درز نارش به پیوستگی باهم دوخته، که سر سوزنے در وے نخزد ؛ و در و دیوارش بشیرینی لیسیده، که اگر مگس بر وے نشیند بلغزد۔ از بس لطافت که در آب و گلش سرشته اند متین را زیان کار نکند، که در حق او نیش آرد۔ و از غایت متانت که در سنگ و سکونش نهاده، مغربی را دل نشود که در باب او زخم زند۔ کوهے روئین درشت، که مورچه از بر رفتن آنچنان فرو ماند، که در طشت روئین ؛ یا قلعه نابست، که باد دران آنچنان گم شود، که در نائے چوبین۔ کنگرش در هوا ایستاده، تا ماه دویده ؛ بنیادش از آب گذشته و بماهی رسیده۔ نظم

پاسبان به سر او فرق بشوید از ابر
نقب زن در ته او پائے بشوید از آب

شعر
شَرَفٌ لَهٗ نَالَ الْغَمَامَ حُدُوْدُهَا
فَلَمَّا وَمَا بَيْنَ الْغَمَامِ بِرَاقِ

نسبت حصار و خندق است این

چون حشر لشکر بر لب خندق رسید، اگرچه خندق آب دهانے داشت ہیج ہذا ہر کہ سخن عبرہ میکرد میخواست کہ اورا فرو برد شمشیر زنان لشکر ازانہا ہیچ سپر بر آب نینداختہ، دہرہمہ یکبار دل بر شناہ نہادند، وسپر ہرے کہ در مساحت داشتند، بر روئے آب آوردند۔ طرفۃ العینے بر آب چناں لنگر کردہ بگذشتند، کہ کشتی براں آب نیارد گذشت۔ خواستند کہ دراں تنگنائے آہنگے آرند، وبر طریق نائے رخنہا در شکمش پیدا کنند، وآں بے ستون را فرہاد وار العشق تمام بر منطے بکنند، کہ بہزار ستون نہ ایستد، وبرج اوراچناں سنجارش خراش سخت بخارند، کہ سر زیر وپا زبر شود۔ الغرض قصہ کردند، کہ بگرفتن آن قلعۂ زمین را از دست ہندوان برنجے بیروں بروند، کہ خاک ہم در مشت ایشاں نماند، مصرع

آرے آرے خاک ہم از کافراں باشد دریغ

بیں نسبت گنج و معدن این جا

بسیطہائے لٹرولیو، کہ چوں مار بر گنج نشستہ بود، ومردم خویش را گرد خود حلقہ کردہ، اپیلانش بقوت زنجیل بالا ہمہ از زرِ سلسلہ می جنبانیدند۔ از بسکہ خیال مار کہا زر گرد دمہ در چشم فکرش در آوردہ بود، واز تصور جواہر بسیار آب مروارید دروں دیدہ باطنش فرود آمد چندانکہ میخواست پیش بینی کند، نظر البصیرتش یاری نمی نمود۔ ازانجا کہ در حصار دادی

ووِلاوری سنگے داشت ہر بار کہ سکۂ کارخود را بر دل سنگین عیار میکرد، قلب بیتابافت
واگر بہیبت دادن زر بران می شد، کہ سنگ از سینہ دور کند، دل با او بر سینہ میزد
کہ بمقدار رنگ زر کہ بر سنگ سیاہ محک ماند، از دل بد انتواند کرد بران نہادہ بود
کہ خر سنگے در پیش غلطاند، مگر آیندگان راپاپتے در سنگ آید، و قدم باز کشد۔ اما با ہیبت
خدایگانی چنان بروے زد، کہ دستش باچندان گرانی بریرید، و او را بے سنگ گردانید،
تا از غایت بے سنگی زرہائے، کہ زیر سنگ گران نہادہ بود، کہ ہم سنگ آن انکوہ بر نتوان کشید،
نخست کوہ کوہ از سنگ گران برکشید، و نعل بہا عین عبودیت مہیا کرد۔ و بعد ازان صورتے
زرین ہمو از تن گلین خویش بساخت، و بہ قبول ذمہ سلسلہ زر در گردنش افگند، و بدست
لبیتہائے کامل درایت، کہ سخن الشان از زر کامل عیار بے تغیر تر بود، بخدمت کاروان
لشکر فرستاد۔ و عرضہ داشت کرد، کہ پیش آہنین تنان اسلام ہندوئے برنجین را
خلاف روئین تنی بدان ماند، کہ شاہد سیمین تن با پور زال زر دعوئے پولادوندی کند
چون چنین است بندہ لدّر دیو ناچار روئین تنی خویش را در گوشہ نہاد، و ازان روئے
بہابت پلارک سبز شاہی زر درویم گردانیدہ است؛ و بلک تن سنگینم از شعاع آفتاب
شمشیر زرین گشتہ، عین عرض خود را ساختہ، جہت اطاعت و مال گذاری در عرض گاہ
بندگی فرستادم امید از فرستادگان پادشاہ جہان بخش، آنکہ دران حضرت والا شفیع
حال من زرد روئے باشد، و بازنمایند کہ کالبد شکستہ بندہ، از رعب درگاہ
سپے جان تر ازین پیکر زرین است۔ و اثر زندگی در خویش روزے احساس کند،

کہ بادم رحمتے از انحضرت برین قالب بے جان وزد۔ باقی اگر سر رشتۂ رضا بندگان درگاہ گیتی پناہ بر بستہ کلید خزاین و نفائس بود، از جنس زر آں مقدار موجود ہست، کہ از اب آں جلگی کوہ ہائے ہندرا مطلے تواں کرد۔ آں ہمہ ذخیرہ خزانۂ موفورہ شاہنشاہی است، بعد ازیں روے سوے آں نکنم۔ واگر رائے عالم آرائے بادشاہ از راہ شکستہ نوازی، درستی چنداں زر سرخ بدیں ہندوئے زردروے بازگذارد، بندہ را میان جمہور رایان سرخ روئی بوجہے دادہ باشد۔ کدام مرد است کہ اورا درزر رسیدہ رغبت نیست۔ آں چناں آئینہائے سکندر ثانی ست، کہ پشت سوئے زر تواند کرد، بداں اعتماد، کہ بروے تیغ ہمگی زرہائے عالم جذب کردہ است۔ وایں مثل درحق آں شمشیر درست آمد، کہ سنگ مقناطیس آہن ست و آہن مقناطیس زر۔ واگر بہ حقیقت آہن بادشاہ را بہ زر چون من خسے میل افتد، گہر بار اکدام دولت ازاں بالاتر کہ گوہر شاہی سوئے خودش کشد۔ بتمرہ واری ازاں برائے خویش نگاہ ندارم، کہ چوں طینت بندہ از کوب مہابت شمشیر شاہ کافر شکن بشکستہ است۔ نظم

دانند ہمہ کس کہ چوں سفالے بشکست

از تیرہ زر درست نتواں کردن

نسبت ایں جانگرز گوہر و در

"واگر سخن در سنگ پارہ و جواہر رود، چنداں خال زادۂ نیسان، و ہمشیرہ باران،"

دیتیم صدف، و جگر گوشۂ کان گرد آوردہ ام، کہ نہ چشمہائے کوہ دیدہ است، و نہ بگوشہائے ماہی رسیدہ۔ آں ہمہ نثار راہ فرستادگان درگاہ است،

در سمے کامد سپاہ شاہ بر خارا و خاک

لعل و یاقوت ار نریزم، ور زمان خونم بریز

نسبت اسپ چوں طویلۂ دریں

"اسپ نیز مقدار بیست ہزار بحری و کوہی آنچنان ہست، کہ بحرے مانند باد بر روئے دریا بدود کہ پایش آلودہ نگردد، و کوہے اگر بر کوہ گام زند، تیغ کوہ چوں شمشیر ہندی بلرزد۔ افساران ہمہ ہم با طویلۂ غلامان خاص مربوط خواہد گشت۔ با ایں ہمہ از غایت تجلت، عنان تمالک از دستم بیرون می برد، و بران می شوم، کہ ازیں حیا دو اسپہ کنم و بگریزم زیرا کہ ما

در سلک نزادگان ادب نیست، کہ من

خس مہرہ و کہربا و بیجادہ کشم

نسبت پیل ہیں لقدر گراں

"پیلان نیز صدگانہ ہستند، کہ پیش در سرائے اعلیٰ بہزار گانہ شادی می ارزند۔ ہر ہمہ پیلان مست معتبری نہ پیلان سبزی خوار نبگت بیشترے جوان دلنواز و کہ درین

وقت دو وندان می شوند، نه از انها که از کبرش وندان بلند شده باشد، یا از غایت پیری بے وندان گشته - ایں ہمہ پیلان آوازۂ پیل افگنان لشکر خدایگانی شنیدہ اند و گوشہائے ایشاں باز شدہ - بہ بینی خط بر زمین میکشند، کہ بعد ازیں روئے سوئے کعبۂ اسلام جز بہ تعبد نیارند - اینک پائے عمدۂ کار بندگی ساختہ، و فرق راستہ باب طاعت پرداختہ، می آیند تا اگر از بندگان درگاہ عتابے رسد، بدامان گوش برگیرند، و اگر در سیاست معاندان فرمان نفاذ یابد، ازیں وندان در پذیرند خدائے شان پیشانی دادہ است، کہ خاص خدمت درگاہ سلطنت را شاید بیت

هم از شنگرف دولت اسرخ رو گردند پیش شه
که بر سر خاک میریزند در پیش درِ شہ دو

نسبت موزون و ترازو نگر

القصہ بندہ لدر دیو جملگی مال و پیل واسپے کہ دارد، در ترازوئے عرض بیک کفہ برمیکشید، و جان خود را در کفۂ دیگر، ہر کدام کہ در نظر بندگان شاہ پیل بند، قَیَّدَ اللّٰہُ اَفْیَالَ الصَّیْنِ مَعَ اَفْیَالِہٖ فِیْ سَلَاسِلِ اِقْبَالِہٖ، محل قبول یابد، خاص فرمایند یقین است کہ مال و جان در موازنۂ عزت ہم ترازو اند کہ اگر مال ستانند و جان در پلہ خام تن بگذارند، و آن وجود را از گرانباری اندوہ عمود معیشت بشکنند و اگر پلۂ تن را از جان سنگین خالی کنند، نیز پلۂ مال بر زمین ماند - بہر دو جہت موازنۂ ایں

کارموزدنی ندارد۔ چوں چنین است، بندۂ شاہین تصرف خودرا دوال بریدہ می یابد، کہ میزان کار بادشاہ عدل سنج راست ایستد۔ اگر خرمنے جاں دارم، ہنگام طلب آں برکشیدۂ یزدان بہ کاہ برگے برسنجم، وہمہ را از سنگ گراں دل برکشم، وبہ کار سنجان حضرت سپارم۔ واگر خدایگان عفو سنج، ثَقُلَت موازینہ اعمالہ، درمقابلۂ مال، جان بے وزن من بگذارد، آخر بندہ سنگ رایان دارد، نہ ترازوئے بقالان خشت آہنیں دلاوری، کہ سنجیدۂ دست بندہ است، برکشم، واز رایان خام الوستیں ترازوکنم، ومالہائے گراں لبتانم، وبداں موازنہ، کہ در ذمۂ بندہ بارکنند، برگردن گرفتہ، دربندگی بادشاہ مالک رقاب رسانم

نظم

اگر پا سنگ داری زاں شود کم

بپا سنگش فرستم جان خود ہم

بین نسبت جوہر ومعادن

شہر آرائے ملک نائب چون لسیتہائے رائے پیش سایہ بان لعل، کہ دیباچۂ سرخ روئی فتح وفیروزی، در رسیدند، وروئے زرد را برخاک مساس کردند، چنانکہ سفال زمین رنگ روئے گرفت، وزبانے بندوئے فصیح تر از ترازتیغ ہندی، بروں کشیدند، وپیغام رائے بگزار رسانیدہ، ملک بت شکن ملوّیہ ہندوان میدالست۔ بہ گفتار طمع ایشاں التفات نکرد، وبداں صورت زرد توجہ

نه نمود، خواست که آن را چون سیم قلب بر روے ایشان باز زنند، اما در وهم
سکندر ثانی، که از سدّ هفت جوش و بلک از صنع شدّاد محکم تر است، به قهرمانان لشکر داد
و به سر خضر خان، که زمرد خاتم مملکت است، چنین عرض کردند که بندگان درگاه
زر بستانند، در خزینهٔ قلعه گیری مسدود گردانند، و در محاربه را مسمار کنند، چون سپاه
کوه شگاف را از سدّ در وهم و حد سوگند گذشتن یارا نبود، و کرات سکهٔ حفظ نیز از سماع
فراخ خدایگانی فرو خوانده بودند، لابد رائے بران آسود که رنجے بر نفس رائے نهند
و بصدقهٔ سر پادشاه جان بخش جان او را بدان صورت زر بخشند، تا رائے در آن
صورت جان یابد، اما بشرطے که آن صورت جاندار گردد، و هرچه از جنس نباتی
و کانی و حیوانی، در ملک رائے است، بستانند، و بدرگاه اعلیٰ رسانند، که اگر
ازین مال قراری قراضهٔ نقصان پذیرد، رائے را چون صورت زر بے جان گردانند
و حصار را، بر سان کورهٔ زرگر، خاکستر کنند، همبرین قرار ملک قلعه گیر دست راست
در میان آورد، و تیغ جهاد در نیام کرد، و پنجهٔ ایادی بر پشت بسیتهان چنان
محکم زد که سکهٔ پشت ایشان تا نقرهٔ قفا چون تختهٔ از زیر، چم خورد۔ اگرچه آن
ضرب قراری بود نه قلبی هیچ، مذا آن مسکینان زیبق دار بر خود می لرزیدند، تا هم
بران گونه لرزان و بیقرار درون تافته شتافتند، پرتو ایشان بر رائے زد۔ رائے
نیز چون برگ زر لرزان گشت۔ هر چند روئے سخن را طلع میکردند، استوارش نمی آمد
میخواست که سیماب شود، و بگریزد، بحیلهٔ آن سیماب لرزان را در قالب تسکین ریختند

وازسخن نرم موم بر دہانش نہادند؛ انگاہ قرار گرفت نظم

بہ کیمیائے گشتند بعدازاں مشغول

کہ چوں دہند زرے راکہ کردہ اند قبول

بازنسبت نظارہ کن زانجم

چوں ہندواشب خزاین گوہر شب چراغ بیرون ریخت، انجمن رائے ہمہ شب ترتیب جواہر ونفائس می کردند؛ تا بہ ہنگام صبح، مصرع

درسلک قبولِ شہ درآرند

بامدادان، کہ گنج آفتاب ازقلعہ مینائی روئے نمود، لبیتہان شب وام نفسہائے خودراچوں صبح صادق راست کردند، وباپیل وخزاین واسپ پیش سائبان لعل، کہ مشرقی ست ازآفتاب مشرق، درر سیدند۔ ملک برجیس طلعت جلگی روشنان مواکب لشکر را طلب فرمود، وبہ منزلتے کہ ازپیش سریر اعلیٰ یافتہ بود؛ نشست؛ وہریک مرتبہ داران دیگر رانیز لقدر درجہ او محل اجلاس ارزانی داشت۔ وعوام وخواص برسان انجم اجماع نمودند۔ بعدازاں لبیتہان رائے راپیش طلب کرد؛ تا سوئے سائبان سایہ خدائے سایہ کرداررو ئے برخاک نہادند وپیلان راپیش آن انجمن بسبیل عرض می گذرانیدند۔

پیلان روانہ وملکانِ نشستہ گوئی سیارہ ثابت است ہمہ برجہارواں

وصفِ پیل

ہست این وصفِ پیل و نسبتِ پیل
وصف و نسبت چو پیل ہر دو جمیل

پیلانے از انہا، کہ نہ قلم نقاش سر موئے مثل آں صورت نقش بندی تواند کرد، و نہ کلکِ وصّاف سر انگشتے گرد آں اوصاف داند گشت۔ ہر یکے تختے سزائے شاہ۔ و عاج کارش از درون و بیروں۔ بے ستونے روان، و ایستادنش بر چہار ستون، زیب صندوقش از عماری زرنگار، گاہ عماری کش، و گاہ صندوق دار، علم پشتش بر اوج ہوا سنان افراز، کف پالیش بر روئے زمین سپر سازندہ، اطلس راپس پشت افگندہ، صرصر حملۂ درخت را از بیخ برکندہ دندانش با خیال محکمی پیر بستہ، گوہرہائے دندانش از ہر سوئے بیروں جستہ۔ برنج خاری برنج بر دندانِ آتش ماندہ، حوض اشامی چشمہا را از بینی بیروں راندہ، خرطومش کمند افگن و چیشش بکمیں زدہ۔ ہنگام برنشستِ پیلبان، زانوئے ادب بر زمین زدہ۔ گوش را بہ اتابکی چشم باز گذاشتہ۔ چراغ را بچشمش با دیدن روشن داشتہ، لحمای استخواں در وے پیچیدہ۔ شکم دندانے دہانش بہ زیبائی فراہم، ستونہائے عاجش زیر پیرایہ منظر بلندش بر چہار پیل پایہ، سرش بر ہوا، نیش بر زمین، ہلال بر جبہہ، و ذنب بر سرین۔ کوہی باچینی سادہ و دراز، اپالی سنگ کشتی، پیل ہر دنبال، پیش

ہنگ مست۔ و سرگران اما نہ از بادۂ شراب‌بش در سر و عرق از بناگوش کشادہ
ہیچ غمی بر سر خاک فشاں، بے ہیچ ناتوانی اندامش گران۔ کبدش بکلبتین
وذکرش بے انثیین۔ لعاسفے پیشانیش از شنگرف تر لالہ پوش۔ ابرے از سواحل
دریا بر آمدہ، برگہائے نیلوفرش در بناگوش۔ ہر یکے بدیں وصف مشتہر، اما یکے
از یکے بہتر، ہمہ ہم کوہ و ہم باد، و ہم نرم رَو و ہم سخت ایستاد، ہم ہندوکش
و ہم کافر مال، ہم حمول و ہم قتال، ہم بار بر پشت و ہم روئے بر باد، ہم گردن
کش و ہم فرمان بردار، ہم سازش عاج و رنگش آبنوس، ہم سربزرگ و ہم زمین
بوس، بابت برنشست شاہ ہم خدمت درگاہ ہم گران سنگ ہم سبک پائے
ہم صف شکن و ہم صف آرائے

نظم

صف بصف آں دم کہ خراماں شوند
زلزلۃ الفیل فلد و الصف وصف

وصف جوہر

نسبت جوہر و وصفِ آں ہم
ہر دو دریاست بہ معنے کان ہم

بعد گذشتن پیلِ خزاین پیل بالا در عرض آمد جواہرے کہ از بس لطافت صح

بیننده را بلاورد دیوانگی دہد

صندوقہائے پر از نفائس۔ ہر زبرجدی در وے بروشنائی روے از آفتاب یافتہ، بلکہ آفتاب از وے روے تافتہ۔ و یاقوت شمانہا، کہ آفتاب را از تیز دیدنش خطشہ آید شعر

لَوۡلَا مِنۡ مَعَادِنِ عَیۡنِ ذِی
وَ دَبَّاہُ الذَّکَاءُ بِنُوۡرِ عَیۡنِ

و رمانے ازاں جنس، کہ نظم

گر پرتو او بدانۂ نار افتد
زاں دانۂ نار برزند شعلۂ نار

و عین الہرہ ازاں نوع، کہ اسد از دیدن آں چشمۂ خورشید را در چشم نیارد، و عین الدیک چناں روشن، کہ عین الہرہ ازاں چشم زند۔ و لعلِ آتشین ازاں تابت کہ از تابِ او آتش در گوہر شب چراغ نظم

چناں کان گوہر رخشندہ از وے
بسوزد چوں چراغے از چراغے

زمرد ریحانی ازاں گونہ کہ آب سبزہ بہشت ببرد۔ الماس چنانکہ از بس لطافت چوں گوہر پولاد در دل آہنیں جا کند، و لسبب مزاج نازک از ار زیر شکنہ نگینہائے دیگر ازاں دست، کہ فاتم پیروزہ بہر از دیدن آں انگشت در دہان نہد شعر

وَلَو اَنَّ مِثلَہٗ فِی المَجدِ لَن یَجِدا
اِن کَانَ یَبغِی الحَیَاۃَ فَقَد اَبَدا

نظم

وزیرے چوں حلقۂ ہلال دوازدہ ماہی
کآفتاب کیمیا گر از برائے بخشش
گرد آتش سالہا وصبح صادق دم دمید

وصف اسپ

صف این وصف اسپ نسبت نیز
چوں دو سلک گہر لطیف عزیز

چوں کار عرض بطویلۂ اسپان رسید، ہرچہ رسولان پیش از اں بادبندی کردہ بودند، ہنگام رسیدن این بادپایان گراں رکابان لشکر در صف خود بادی گشتند ہر مرکبے کہ در طویلۂ وتصرّ رائے بود، از بیم تطویل خصوصیت بے تقصیر پیشکش کرد، تا بجدے کہ رائے را باوے ہم در دست نماند۔ از بس کہ سرعت ایں توسنان در درونہ ہمگنان راہ یافت بیت

مومنان را درونہ شد برباد
ہندوان راز سینہ جاں بپرید

ہر یکے ازانہا کہ در نظر نمی آمد، مگر شعر

سوقاً قد یجول علی شعیر
دوائر بلا خوی دوراً علی جر

بیان نسبت حکمت کہ شود حیران عقل

چوں ہرچہ رسالے را از آباؤ امہات، کہ بموالید باز گزارند، بر رسم ارث رسیدہ بود
بدست رسولان خوب منطق، چندانکہ مقدار آن در ذہن عقلا صورت نہ بندد
ارسال کرد، و عارض ممالک بر سر آن جوہر قیام نمود، و جنس و نوع آں را فصل
بہ فصل در رسم کتابت آورد، و ہر جوہرے بہ محل خویش وضع کرد، و بہ نوع
مردم در راہ و مقوم جنبش شد چوں ملک کامل عقل را متبرہن گشت کہ در مال و
منال رائے سلب کلی و جزوی بحاصل آمدہ است، و ہیچ جوہرے از محلے
کہ موضوع بود تا محمول نماندہ، بجہت تمہید مقدمات ملکی با رسولان دانا شکیبائے
انجمنت، کہ در نہایت حال نتیجہ صغرے و کبرے ظاہر گردد۔ و آں چناں بود،
کہ نطقے بقوت تمام کہ انواع معانی در وے مرتسم بود، بمواجہہ ایشاں بیروں داد،
کہ ازہر ماہیتے کہ شما باخبرید، چوں پرسیدہ شود، اگر یک قضیہ ازاں کاذب افتد،
جوہر جان شمارا، کہ غیر متجزی ملیست، در حیز ہلاک اندازم۔ و ہر جزوے، از اجزائے
ہر یک بضرب تیغ جزو لا یتجزے سازم۔ زنہار! کہ بمقدمہ صادق پیش آئید،

و باز نمائید، کہ چوں رائے ایں ہمہ جوہر جنسی است، بالاتر جملگی اجناس ایں جانب فرستاد، چہ حد ناطق و صاہل فصل کرد، و دراں محل نگاہ میداشت"۔ رسولان منطق سوگند یاد کردند، بخدائے، کہ انسان را مقوم جوہر گردانید، کہ میان ایں اجناس ہر جوہرے از انہاست، کہ ہیچ انسانے بہ تقویم آں نہ رسد۔ میان ایں جواہر جوہرے باشد، کہ در ہمہ عالم فرد تواں گفت، نزدیک فیلسوفان کامل ایں چنیں جوہر خود وجود ندارد۔ ہر چند پیش ازیں بارہائے میگفتند، تا قطع و کسرے دریں جواہر نہ رسیدہ است، قسمے ازیں سوئے تاج دار عہد باید فرستاد۔ جواب میگفت، کہ ایں چنیں جوہر کہ باتفاق ہمہ فرد است، ہر کسرے و قطعے کہ باید، گو بیائے امکان ندارد، کہ آں جوہر قسمت پذیرد۔ و ہر مشکلے کہ در قسمت آں سخن گوید، خطائے بزرگ بر زبان او رفتہ باشد مثل ایں کلام چنداںے میکرد، کہ زبان شمشیر بندگان دولت در تکلیم آمد۔ دانست کہ از ضرب ایں شمشیر، آں ہمہ جواہر فرد بالقطع قسمت خواہد پذیرفت ہمچناں بے قسمت کلاً و جملۃً بمقام عرض فرستاد۔ بدرو ہمہ تاج دار بلند جوہر کہ در خزانۂ رائے ہیچ جنسے ماندہ است، کہ نام جوہر بر وے اطلاق تواں کرد، و نہ در آخر ہیچ صہاںے کہ داغ فرسپت براں وجود او تواں نہاد، پیل خود جسمے است نامی و حیوانے گرامی، اگرچہ انسان بہ مرتبۂ بالائے اوست، اما از روئے صورت نوع انسان فرد او میدارند، کہ اگر ازیں جنس فروئے دیگر بودے، رائے باکمال تمیزے، کہ در اوست، دراں حال، کہ کل اجناس را فصل مفصل عرض میکرد،

امکان ندارد، که آں جنس را درتقسیم نیاوردے. حال اینست که محل استماع یافت باقی رائے عالی برتر، بلکه معقول انگیز. درشکل گفتار ایشان دید که منطق ایشان از اختلاطات خالی ست. موضوعات، که درقدیم الایام برایشان محمول نبود، احداث کرد، برنہجے که ہیچ وقت تغیر نه پذیرد.

نظم

وگرگرفت یکے زیں مقدمات تغیر

زبان تیغ به شرح آورد نتیجهٔ آں

نکته کن نسبتِ علم ریاضی

چوں سهکش یگانه برسرہندوخراجے بیروں ازحساب وضع می کرد، ہندوے برہندسه خطے براستی نبوشت، وده خزانه صفر را ورنه آں ثبت کرد، که از زربالامال گرداند، وبه محصل آں بادشاه، اَبقَاهُ اللّٰهُ اِلٰی یَومِ الحِسَاب، رساند. چوں حساب جزیه باتمام پیوست، عارض حبیب سوئے امرا محسوب وکتبه محاسب اشارت فرماند، که حاضروغائب لشکر را درشمار آورند. پس چوں تاریخ ماه شوال ازشمار "ذی" معلوم گشت، مصرع

یعنی شش وده زماهِ مذکور

سهکش زمانه توسن ریاضت یافته را برسمت ریاض حضرت بطریقے درعلم ریاض آورد، که برتختهٔ خاک ازمین نعال نصف صفرمی نگاشت، که دراں رقم شمارے

داشت، یعنی در مقابلہ غنایے، کہ او می جست، آں ہمہ حاصل بشمار نصف صفر بیش نہ بود، نظم

چوں نقش صفر، کہ بینی، نہایت عدم است
نگر کہ تا ز عدم نصف صفر چند کم است

بیں نسبت کعبہ معظم

چوں ماہ ذی الحجہ، کہ رسم حج در وے نبشتہ اند، لشکر منصور را در گذشتن بیابانہاے دراز بگذشت، و در محرم کہ در شمار ماہ "حج" وادی شد، و تاریخ سال جائے رسید، کہ خواجہ سر در کعبہ کرد و حج سر کم دریافت: مصرع

یعنی ز ماہ یازدہ و سال ہفصد و دہ

محرمان بندگی در نائب بیت العتیق، یعنی حضرت دہلی، بحرم من دخلہ کان آمنا پیوستند۔ چوں حساب ماہ مذکور بر و ز رسید کہ یک بے مہ دروں ۔ بیروں روشن شد۔ روز ہم آخر حج بود، و ناف ہفتہ، مصرع

یعنی شنبہ و ز محرم چہار و بیست

کہ کوشکک سیاہ را در چبترۂ ناصری، چوں کعبہ بر ناف زمین، نصب کردند۔ و انا لعبہ و اکاسرۂ عرب و عجم پیراموں آں حلقہ بستند و طوایف ملوک نامزد، کہ بہ مدینۃ الاسلام پیوستہ بودند، ہکنہم اللہ، در احرام بندگی در آمدند، و خاک را از عرق پیشانی تر و تازہ دادہ

و عوض غنایم آغاز کردند پیلانی، که هر یک بشکوه با مرده و صفا و طور و بو قبیس برابری کنند، و مرکبانی، که چوں باد قبله گرد از خزاین دریابر آرند، و نخز اسپے، که هزار شتر در زیر آں قربان شود، پیش گذرانیدند- آں روز گوئی خلق را عید ثانی بود، که مسافرانِ حجاج بعد قطع وادیهای بسیار، به بیت الاحترام خدایگانی رسیده بودند؛ و حاجات ایشاں، که مشاهده یوسفی خلیفه حجاج غلام بود، روا شده- و عامه خلایق دراں حریم حضرت گرد بر گرد ارکان دولت طواف میکردند، و هر که هست، بے منع و زجرے، آں لقائے فرخ میدید- و ثواب حجیش بحاصل می آید- اما ثوابے که بعمرها حصول نه پذیرد، آں بود، که ناگاه نظر فرخنده شاهنشاهی سوئے کسی به رحمت میل می نمود- نظم،

"تا که بود است، که آں نور کرم بر وے تافت
عَادَ مِنْ ذَالِكَ سَعِيدًا أَعَزَّ مِنْ عَرَفَة

(۷)

کیفیت فتح معبرست این
یک دریا پر ز گوهر است این

نسبت فتح و ظفر بین این جا

چوں زبانِ شمشیر خلیفۂ زماں، کہ زبانۂ شمع اسلام است
جملگی ظلمت ہندوستان را بانوار ہدایت روشن گردانید، و یک جانب پیش کفرہ
یاجوج فعل تتار از یلارک شاہی سد آہن بست، چنانکہ آں مخاذیل ہمہ در کوہہائے
غزنی پائے در دامن کشیدند، و پیش تیر ایشاں را آں قوت نبود کہ از عرصۂ سند گذارا
شوند، و جانب دیگر گرد از بت خانۂ سومنات برنہجے برآورد، کہ از آں غبار در رونہ
دریا خشک گشت، چنانکہ آب در روے نماند۔ و بدست چپ و دست راست لشکر
از دریا تا دریا بگرفت؛ بلکہ ہنگام کشاد و دست، فژدۂ فتح بحرین از یمین و یسار ش
درآمد۔ و قسمت سہام ممالکش بحدے کشید، کہ عرصۂ کنگش نیز نزدیک شد، کہ برلستہ
دوال کمر بندگان دولتش گردد۔ و چندیں دار الملک دیوان ہنود را، کہ شیطنت درانہا
از عہد جان بن جان زندہ ماندہ بود، و از طویل مدت کفر ابلیس آنجا دور از بیضۂ
اسلام بچہ کردہ، و طاعت نوافل خود بر عبدۂ اصنام فرض گردانیدہ۔ آں ہمہ

نشانہائے کفر، بصدق عزیمت، اوّل از خاک دیوگیر، و بعد آں از ہمگی دیوخانہائے
کفار برداشت، تا لمسات نور شرع باطراف واکناف آں برسید، و بشعشعۂ ہمیں آفتاب
جملگی خاکہائے نجس آں دیار از لوث باطل پاک شد، و مقام ارتفاع قامت موذن،
و محل اقامت عمدہ صلوٰۃ گشت۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰلِکَ۔ مگر دریا رسعبر کہ بعد
مسافتش بحد یست، کہ از شہر دہلی سال تمام بسرعت سیر دو از دہ شہر درمیان باید کرد
تا بداں جا رسیدن ممکن گردد۔ و ہرگز تیر ہیچ بادشاہ غازی آں جا نہ رسیدہ بود۔
بخت بلند کمان ایں جہانگشائے را براں داشت، کہ تیر جہانگیر دور انگناں لشکر خویش
را دراں عرصہ دور دست امتحان فرماید، و کیش محمدی را آشکارا گرداند۔ بندۂ مجاہد
فلک نائب باربک، عزالدولہ عفا اللّٰہ عَزَّ دَولَتَہٗ، برائے عز اسلام
متاع سائبان میموں، با فوجے از حشم منصور نامزد فرمود، تا گوشہائے بتاں را کہ لا
یَسْمَعُوْنَ بِہا، بآواز کوس فتح، آواز لِیُظْھِرَہٗ عَلَی الدِّیْنِ کُلِّہٖ بشنو انند۔ شعر

يَجْرِيْ فِي السَّوَاحِلِ مَاءُ سَيْفٍ
يُغَرِّقُ بَحْرَ كُفْرٍ فِي الشَّرِيْعَةِ

نسبت بارگران ست ایں جا

آں بندۂ مطیع بعد قبول فرمان عرضہ داشت کرد، کہ اندر انچہ زمین بارگاہ جہانبانی
از بارگراں پیلان ازنگی گرانبار گشت، بندۂ کمتر با خویش مجلے می انگیخت، کہ اگر سلطان

کبار سلاطین را اول بار دیده، که میزان اعمال ملکی را پیلان کوه پیکر گران‌تر گردانند،
پانصد و اند پیل گزیده و گران هیکل از درگاه باز در ساحل دیار معبر هست. بخرد آنکه
پادشاه لشکر خلیفهٔ عهد بدان سوی زده، همه لشکر هندوی خس چون گاه برگ
بپرید. اگرچه آن کوههای شنگرف نیز بدین صدمه از جای خود بروند، اما ممکن بود
که کوکبهٔ سریع السیر خدایگانی بدیشان برسد. اگر از بارگاه خلافت بار آن مهم گران بر بنده
نهند، بنده بقوت فرمان کامگاری تواند که آن همه کوههای گران را از زمین معبر برگیرد
و بر کف دست کرده به بارگاه آسمان پناه رساند تا لنگر بساط سلطنت گردد. بنده از
آنگاه باز که از دیار ارنگل بازگشته است، بارها این میزان با خویش می‌سنجید، اما نیت
سنجیدهٔ خلیفهٔ والا، ثَقَّلَ اللهُ مَوَازِیْنَ اَعْمَالِهٖ، سنجیده‌تر از آن بود، که بنده را به شکستن
هیکلهای گران اصنام نامزد فرمود، نه به آوردن پیلان گران هیکل. شک نیست که
چون میزان معاملهٔ پادشاه بدین خیر نیز به سنگ گران گردد، پیل نیز به پاسنگ آن بربسته شود.
بنده که مر عقیدهٔ محکم خدایگان پیل بند را حبل متین ساخت، روی بار عزیمت معبر چست کرد.
از حضرت فتاح مطلق امیدوار است، که اول ملک دریا بار را فتح کند، بعد از آن
بار لشکر دریاوش بگشاید. بدین اعتقاد استوار زبار جای درگاه بازگشت. نظم

پس ز اعتماد بخت شهنشاه مژده داد
بر گنج فتح بارکشان سپاه را

عزم لشکر بسوئے دہورسمند و معبر
ہمچو دریا کہ رود جانب دریائے دگر

نسبت نگر از ستارگان باز

چوں روز مریخ از آغاز جہاد خبر گفت، و شمار ماہ جمادی الآخر از کوچ بے پایان و بے کم نوید رسانید، و سنہ ہجرت بشارت آورد، کہ امداد حق، کہ بیش می باید، با لشکر یار است نظم

یعنی سہ شنبہ و عدد مہ چہار و بیست
تاریخ سال ہفصد و دہ گشتہ در شمار

بطالعے، کہ مشتری ازاں سعادت خرد، و وقتے کہ آفتاب از و روز بازار یابد، سایہ بان خاص بہ سمت معبر نامزد گشت۔ الحق سایہ بانے کہ عرصۂ آں دو توئے آسمان است، و آسمان ہیچ توئے با آں برابر نہ؛ بلکہ اگر آسیب بخیمۂ سپہر زند، تو بر توش در غلطاند نظم

چرخ نہ توش بگویم زیراک
ستر تہ نیہ جہات ستاہ

نسبت ابر و آفتاب نگر

این مظلۂ ہمایوں مانند سایۂ خدائے چنداں ظلال رحمت بجہت گدازدگان آفتاب گردش سپردۂ ہوا، ہواخواہی ذخیرہ کرد، کہ درس آفتاب نگنجد پس ذیل تربیت بر سر سایہ نشینان کشادہ رئے بہ تعبیر دریا آورد۔ و اول برکرانۂ آب جوں، مانند ابرے کہ سوئے بحر مائل شود متمائل گشت۔ و سواد جنگل را از اطلس لعل خویش سرخروئی تمام ارزانی داشت پس کتبہ دیوانِ عارضِ ممالک بر شط طولانی آب در عرض لشکر قلم روان کردند۔ در زیر مظلۂ آسمان وش عارض والا سپاہے بعد و قطرات باراں در شمار می آورد۔ شعر

وَالْفَتْحُ اَضْحٰی ذَارِعًا بَدَدَ الرَّجَا
فِی اَرْضِ اِقْبَالٍ کَمَا حَصَدَ الظَّفَرْ

باز نسبت نظارہ کن زنجوم

مدت چہاردہ روز کامل، کہ نیمہ شہر باشد، ماہ رایت ملک الشرق را دراں منزل مقام بود تا جملگی کواکب سیارہ در حساب آمد۔ چوں ماہ رجب غلغل نہنگانہ از سر طبل بر آورد، و زانجا کہ بزرگی ایں شہر کریم است، آوازۂ کرم در ہمہ عالم درداد و جہدمان، دمادم دمامۂ کوچ کاسہائے نوبتیاں را بے قرار گردانید، و از اہتزاز لشکر اسلام نور گرد

بدیدهٔ اختر رسید. شعر

كَتَائِبُ فِي غُبَارِ الْفَتْحِ قَدْ سُتِرَتْ
كَتَائِبُ تَرْتَمِي مِنْ نُورِ غُفْرَانِ

نسبت شاهنامه بایں جا

لوح زمین از شهسواران گوناگون عرصهٔ شاهنامه را مانست. گوئی آسمان باران بهمن باریده است، وسیل سهراب وبیژن ازیں کران زمین تا بدان روان گشته، وصد هزاران کمان رستم از هر سوے بر آمده. بعضے رستمان سرخ موے که از خون سیاوشان نقش نتوان کرد. و بعضے گرگینان اردشیر صولت، که بزخم مشت استخوان شیر آرد کنند؛ و پلنگان بر زین، که از پوست گودرز افسار رخش سازند.

وَاحِدٌ مِنْهُمْ فِي الْعُمْرِ تَهَمْتَنُ
آزَالَ ابناء فراش عنهم الحق

باز نسبت ز راهِ ناهموار

مدت بیست ویک روز رانندگان تیزی تیز رو منزلهاے درازی پذیرند، وراه کوتاه میکردند تا بمنزل کیتهون پیوستند. از انجا بهفده روز دیگر در منزل گرگانو نزول افتاد و ریسا بهفده روز گهتیهاے گذشته شد و نشیب فرازی معاینه گشت، که در تصور آن. شعر

اَلوَهْمُ يَزِلُّ مِثْلَ نَمْلٍ فِي طَاسٍ
وَالفِكْرَةُ تَعْيى كَالدُّجَاجِ فِي يَمٍّ

اسپان پیل ہیکل، ازبس بلندی کوہ، بحدے خردی نمودند، گوئی تیغ کوہ موچہ گرفتہ، و شتران کوہ پیکر، در شگاف ہر غار، بغایتے باریک درنظر می آمدند، کہ پنداری در روزن خانہ ذرات ہوا زیر و زبر می گردند۔ ہر غار بغایتے نشیب کہ گنجشک در وے با ہمہ لشکر گم گردد، کہ بازنتواں یافت؛ و ہر کوہ بحدے بلندے، کہ کرگس کیکاؤس با چنداں بلند پریدن ہم در بر رفتن آں مردار شود، کہ ہیچ نہ رسد۔ بوے کہ ازبس ویرانی در قاف ہر قلہ بیضہ سیمرغ بہ تواں یافت، و خرابہ کہ ازبس مہابت آں نسر طایرہ زہرہ بشد۔ شعر۔

مَا تَرَى صَيْدَ طَائِرَاتٍ
فِي عُلُوِّ السَّمَاءِ نَسْرَيْنِ

نسبت دست و بازو مردم

در چنیں راہے جنگلی اعضائے اسلام ندا یاری غیب بہ شیخے برکف دست کردہ می بردند کہ آں ہمہ ناہمواری ایشاں را زیر کف پائے می نمود، بر فرش راحت گام می زدند۔ نظم

آنکہ برکف برہنہ در پیش تیغ از بہر دیں
آواز پائی ترسد از خود تیغ رو بہ برزمیں

نسبت آب نگر روشن صاف

وسر لب آب بزرگ عبره افتاد، که گزرندگان را در گذشتن آن عبرتے تمام حاصل آمد۔ اگرچه هر دو در بزرگی بر آب یکدگر بودند، اما یکے بر آب نربده نه بود، بحر طویل

دو صد شکر یزداں را که بگذشته ازاں لشکر

کَطَیْرٍ عَلٰی جَوٍّ وَفُلْكٍ عَلٰی مَاءٍ

بعد عبره آں آبها وکوه ودرهٔ بسیار، خدمتی رائے تلنگ بیست وسه زنجیر پیل در رسید، هر پیلے چوں کوه البرز، که باسیب دنداں قلعه دربند را دروازه، وکوه را سپر اندیا در هوا مرتبه ابر دهند، وابر را به فرود آوردن از بالا پایه کوه بخشند نظم۔

وَفَوْقَهٗ عَلَمُ السُّلْطَانِ لَوْ رَفَعُوْا

كَاَنَّهٗ عَلَمٌ مِّنْ فَوْقِهٖ عَلَمٌ

بین نسبت حشر حشر معنی

مدت بیست روز حشم منصور را دراں عرصهٔ محشر، جهت رواں کردن آن کوههائے کہ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَّهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ۔ مقام افتاد۔ وحاضر وغایب را در حساب می آوردند، تا شمار عرض تمام شد۔ وچناں چه فرمان اعلیٰ بود، جهت علمهائے پیش میزان بستند تا از لشو ونمائے خود ارستگاری معبر رستخیز بر آرند؛

دمیان سکنۂ آں خاک ندائے! یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّوْرِ فَتَاْتُوْنَ اَفْوَاجًا، در دہند؛ وہر سُوے! یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِیْهِ وَ اُمِّهٖ وَ اَبِیْهِ وَ صَاحِبَتِهٖ وَ بَنِیْهِ در انداختند؛ و باگردنانِ سرکش سِلسلہ خُذُوْهُ فَغُلُّوْهُ جنبانیدند، و صدمۂ سُیِّرَتِ الْجِبَالُ بر پیلان آں ملک زدند؛ و ہر ہمہ ہندوان خانہ سوختہ را از دانِ شمشیر سوے برادران زبانی روان کنند، تا آتشے کہ معبود نا سزائے ایشاں بود، سزائے ایشاں بواجبی بجائے آرد۔ مصرعہ

چوں روند در جہنم، وَ اِذَا الْجَحِیْمُ سُعِّرَتْ

نسبت جمعہ نماز نگر

چوں پیر سبز پوش سپہر، در روز ہفتم، کہ روز جمعہ بود، از خیمۂ خورشید غسل کرد، و مصلائے نور بر دوش افگندہ، واں شد۔ شعر

وَ ابْیَضَّتِ الْاٰفَاقُ مِنْ نُوْرِہٖ کَمَا
فِیْ جُمُعَۃٍ ثَوْبُ الْحَنِیْفِ الصَّالِحِ

نسبت زباد و آب رواں تر زباد و آب

لشکر دریا جوش، مانند طوفان باد، از کھرگانو بہ تندی سیر نمود۔ ہر کجا شجرۂ ملعونہ بے دین در می یافت، از بیخ بر می انداخت۔ و برافگندگان را، مانند درخت متاصل کہ در

تیز آب جیحون می افتد، یا خاشاک که در گرد باد زیر و زبر می گردد و می برد، تا به آب تاوی وصول شد۔ رودے دیدند، که از دریائے تاوی سهل فرقی۔ آن کرۂ باد، از آن دریائے روان، روان تر از باد بر آب گزشت؛ و باز در قلع جنگلها و استیصال باغیان بادی گشت۔ مصرعه

کَصَدَمَاتِ رِیحٍ وَسَیْلَابِ مَاءٍ

نسبت صحت و مرض نگریه

رودهائے دیگر هم دران لطن الارض، از امتلائے غبار، مانند رودهائے گل خواران بوحل گرفتار شد۔ و زمین را از جنبش مراکب خفخفه در شکم افتاد، و تیغ کوه از کشتهائے بیحد لشکر مسلول شد، و خواست که میان نیام خاک بطون گردد، و از کوب بسیار صحرا، خشک مزاج بغایتے مدقوق گشت که در کبد الارض رخنها افتاد۔ شعر

اِنَّ الفَضَاءَ اِذَا اهْتَزَّ الجُنُوْدُ بِہٖ

کَاَنَّ مُرْتَعِشًا فِی النَّوْبِ الْعُرْیَانُ

باز نسبت نجم این جاهم

چون روز مشتری از فروز زهره روشن گشت، و شمار ماه رمضان از میان رخ بیرون آمد۔ مصرعه

یعنی که پنجشنبه واز ماه سیزده

اینگ است این نسبت دیو و پری

سایه بان سلیمانی در سواد دیوگیر سایه انداخت، چنانکه زمین دیوگیر بعد و آسمانی صفوف ملائکه گرفته بود، و لشکر انسی که جانی است، عزیمت آن داشت، که در الث همورده برائے قلعه بلال دیو و دیوان دیگر استعداد رجم شهاب و تیر چهار پری بجائے آرد- رائے رایان رام دیو، که از کوس مهابت محمدی آوازهٔ الم شیطانی شنیده بود، و دیو نفس خود را رام آں درگاه ساخته، و رایش بر اخلاص جانی آرام گرفته، مصرعه

نه زد راهی ورائے جاں سپاری

ایں که این نسبت رائے و تدبیر

آں رائے اصل برائے تحصیل، برائے تعجیل و اطاعت فرستادگان درگاه، و ترتیب مصالح لشکر در قلع مفسدان، و تدبیر بر افگندن بهیر و دهور سمندر، همه تن رائے گشت. شعر

بَلیٰ مَنْ اَرَادَ اللّٰهُ اِصْلَاحَ اَمْرِهٖ
یُمَیِّزُ فِی الْاِقْبَالِ رَأْیًا مُصَوَّبًا

نسبت از نشاہنامہ ایں جاہم

آں شکل عہد یعنی رائے رایان، برائے رضائے بندگان شاہ، نامہ بندگی را برقم اخلاص بیار است، و شہر دیو گیر را بزیور فردوسی نظم امور داد۔ و فرمود کہ متاع کار آمدۂ لشکر در بازار نہند۔ اگر بجہت تیر رستمان سیاہ شکل پر سیمرغ حاجت باشد، لا بنال در تحصیل آں کوشش نماید، تا از انجا کو کبۂ ایران و توران مستعد آں گردد، کہ ہر سوالے دیو بزرگ را از دیار دمہور سمندر و تعمیر، مصرعہ

کشتہ ہمچو رستم بہ مازندراں

اینک ایں نسبت نامی زودرخت

باشارت رائے نیک اصل، کہ نہال کردۂ درگاہ خلافت پناہ است، بازارہائے شہر را چوں بوستان ارم بیار استند؛ و آزادگان سرو قامت آں سواد لشکر بر پشت باد پایان بہ گلگشت آمدند۔ شہرے دیدند از بہشت ہشت آدنزہ تر، ہر بازار گلزارے پر آب دیگر، صرّافان اجموہائے خرد و بزرگ و تنکہائے سرخ و سپید چوں گل سوری و صد برگ تو بر تو نہادہ، بزّازان جامہائے گوناگوں کہ از بہار ہند تا باور و خراسان، امثال آں بورو و صبا نشینان نتواں یافت، بالائے دوکانہا مانند لالہ بر کوہسار و ریاحین در گلزار، تودہ زدہ، میوہائے بہ از بہ و نغز تر از نغز بار

بر بار انبار کرده شعر

بالوانِ انمارٍ وتبرٍ ودرهمِ
کانّ بساتیناً من الوردِ تضحکُ

اینک این نسبت رخت است و قماش

و امتعه و اقمشه که بجهت استعداد سپاهی شاه، و سپاهی سپاه، در قلم آید، از سختیان و زرینه، و پشمینه، و چرمینه، و رویینه و آهنینه، بے حد و عد ساخته و مهیا داشته تا هر که هست عداے بیاز و قیمت عدل کالائے بخرد نظم،

نه ترکے کرد بر هندو جفائے
نه هندو را مخالف بود رائے

باز نسبت کواکب این جا

آن همه آفتاب پرستان، چون پرستنده تیغ بادشاه بودند، مشتری را سعادت خویش می پنداشتند؛ و آنچه بمقدار انجمن ایشان می بود، کار کوکبه لشکر تقویم میسرانیدند رائے رایان، هندوی دلوے را، که بر سر راه بپیرود هموستمند به آب داشت همه دشته باز نموده بود، که بر سر چند روز، موکب جنود سیاره را طویله ۲ابش خورد دران منزل خواهد کشید، دلوے، مانند دلو دهان باز کرده، راه انجمن اسلام می دید

همچو است، که برائے تربیت نخیلان کعبهٔ دین، تمامی دهور سمند را بدلو در کشید. شعر

ومن یلق کفاری وصدره معا ینلها
یکاد یحیط الدلو للسقی والشرب

نسبت زپاده واز معالی سپهر

سپاه منصور را سه روز بهمت ترتیب هزاره، که نوید لک از آیت اِنَّا فَتَحْنَا لَکَ می شنید، در قلعهٔ مذکوره مقام بود. چون مقدمات بزرگ را از پیش روان، اَلسَّابِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهَاجِرِیْنَ وَالْاَنْصَارِ، بهم پیوست، و میمنه و میسره با عضاد یَدَ اللّٰهِ مَبْسُوْطَتَانِ یُنْفِقُ کَیْفَ یَشَاءُ مؤید گشت، و ساقه بنظام درست ساق، که مناجات ثَبِّتْ اَقْدَامَنَا ثابت قدم بودند، پایدار شد، و جناح به معاضدت، اُوْلِیْ اَجْنِحَةٍ مَثْنٰی وَثُلٰثَ وَرُبٰعَ، فراغ بال یافت، و قلب مومنان، بَیْنَ اِصْبَعَیْنِ مِنْ اَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ یُقَلِّبُهُ کَیْفَ یَشَاءُ، قرار گرفت. نظم

بعزم غزا بار کردند محکم
جُنُوْدُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ همره

باز نسبت بطریق التنجیم

چون روز مریخ از سر جهان جمال نمود، و روزهائے صیام از راه تمام محسوب افتاده

یعنی که سه‌شنبه وزمه هفده شده

باز نسبت ریتیر راست چو تیر

حکم اندازان کشش محمدی، هر یک از نون وَلٰکِنَّ اللّٰهَ رَمٰی، قوس سهم ساخته، و از کاف اَلَیْسَ اللّٰهُ بِکَافٍ، در آخرین حد پیکان حرف پرداخته، به متابعت سایه بان اعلی ساعت نمودند شعر

وَاَنْتَ بِاَشَدِّ اُدِکْرِمِ سَلَائِلِہٖ

فَتَظِلُّ فَوْقَ جُیُوْشِہٖ بِجَنَاحِہِمَا

نسبت آب بین لطیف چو آب

از معموره این آباد دیوگیر تا خراب آباد پرس دیودلوی لشکر با هور سلیمانی را پنج کوچ سه آب بزرگ عبره افتاد، یکی سینی که سینه بحر چنان قلب در جب نمود، و آبش از سی نے دراز بر تر؛ و دیگر گوداوری، که به میدان فراخ عرصه خویش گوئے داوری از همه کره زمین برده است؛ وسیوم بهینور که سینه او کم از سینی نبود؛ و دیگر رودهائے مهیب آواز چکا و کهانرم نوارا خود بطریق پروازمی گزشتند تا بعد از پنج روز منزل باندری، اقطاع پرس دیودلوی نزول شد- دلوی، که دلوے است برکشیده مطیعان حضرت، و از بیر دیو و بیر پنڈیا آب را می خواست، میخواست که بقوت بازوئے لشکر منصور هر دو بیر را با دریا هم در

کوزہ کند، چوں جیحون سپاہ آنجا رسید شعر۔

حتی احاط محیط الجیش وادیہ

وماج سیل الی سیلات والبیر

باز نسبت نگاہ کن ز فلک

آن دلوے، کہ دراں بے آبی برخود خشک شدہ ماندہ بود، از سرگردش چرخ در طالع خود سعادتے ودر برج خود ثباتے تمام دید۔ در زمان باستقبال انجم مسعود اسلام آمد، ودائرہ فلک وش لشکر را بہ ترتیب نزول رہنموں شد۔ چوں روز مشتری از دل مہر روشن گشت، ملک الشرق، در روشن کردن خبرہائے پیش، نسرعان آتش پائے را دمادم گرم خیز گردانید؛ واز ہر طرف در تفتیش وتفحص می بود، تا از آیندگان منازل پیش چناں معلوم گشت: کہ دو رائے معتبر، کہ در اتحاد یک رائے بودہ اند وہر دو را اتصالے محکم تر از فرقدان دو پیکر، چوں سندر پنڈیا کہ برادر کہتر است، برائے اہمات مصالح ملکی، از خون آبا دست خود را کف خضیب گردانید، وسر ایشاں را کف خذ مَا تَجِدُہٗ شناخت، رائے برادر بزرگ بیر پنڈیا، از چندیں ہزار ہندوے کیوائی اجتماعے ساختہ است، ودو شہر خالی گذاشتہ، وبرائے سلخ او بیع السیر شدہ، وبلال دلیوا، رائے دہور سمندر، چوں شہرہا را از مہارائے خالی شنودہ، آہنگ آں کردہ، کہ بغارت مہاجن ہر دو شہر بیسرہ شہریں را یک منزل کند۔ ناگاہ از عقب آوازہ آسمان

سگاف، وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُوْنَ، از کوس لشکر منصور شنوده، و در غلبات،
یَجْعَلُوْنَ اَصَابِعَهُمْ فِیْ اٰذَانِهِمْ مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ، مانده، وازاں مهابت،
چوں زحل منعکس، بحال بدو طالع معکوس، بسوے برج هبوط خویش راجع شده، واز
سیاره سیر دنسر طائر طیر دام شده، در بیت الحضیض خویش رسید شعر

فَاَمْسٰی مُسْتَعِدَّ الْاِحْتِرَاقِ
کَشَیْطَانٍ یَصُوْلُ اِلَیْهِ شُهُبٌ

لست هیوه نگر بخته ولو

ملک، بار آں همه اخبار را بجنگی تمام بر رسید، پس چوں روز یک شنبه از سر آفتاب
جهاں افروز گشت، وشمار ماه روزه بجهت غزاة صایم از طبق آسمان آهی پیدا کرد ع
یعنی که سه ولست برا مد از ماه

باتفاق ملوک کبار، که بار عهد عهم مرالتیاں بود، از جملگی اصول و فروع لشکر یک تن
مبارز خیاره برچیده، برچیده، وجریده شد ناوک افگنانے، که دریک دانه خشخاش
بہرک نظاره متحیراں، هزار شکاف کنند، و تیغ زنانے، که به یک ضرب شمشیر کرده کوه را،
چوں جوزے، بدو نیم سازند شعر

فَاَضْلَاعُ بَاغٍ قُطِّعَتْ بِجُسَامِهِمْ
کَاَضْلَاعِ بِطِّیْخٍ بِسِکِّیْنِ قَاطِعٍ

باز نسبت ز راه ناهموار

مدت دوازده روز، نرم دهانان سخت سم، و نرم روان سختی کش، و نرم دلان سخت کوش، در نشیبهائے و فرازہائے، کہ از فر دیدن آں چرخ را دوران آمد۔ و از زیر دیدن آں باد لقفا افتد، فرو دمی رفتند و بر می آمدند۔ فراش خار، کہ از خاره بالش داشت، از انها بود، کہ کرگدن را بجنباند، رہ نورد آتش از بس شتاب چوں بساط پرنیان می نوشتند؛ وجہہائے فراخ عرصہ، کہ بیشتر پرنیان می مالنت بر آں آب کہ کوہ را فرو غلطاند، در شبہائے تاریک ہگز بیداری می پیمودند۔ نورہائے، کہ طوفان نوح آنجا فرو رفتہ بود، و کہ ہیچ جا بر نیامدہ، مرکبان کشتی وش در انہا، مانند جہازے کہ در موج تند افتد، گاہ بقعر فرو می رفتند، وگاہ بہ اوج بر می شدند۔ و سایر روندگان بقوت آسمانی، در زمینہائے کہ زیر مغاکہائے آں از تحت الثرے آب بتواں خورد، و بر کوہہائے، کہ بالائے آں از ابر دست بتواں شست، اگرچہ دشوارے می دیدند، اما ہم بآسانی میگذشتند شعر

رسیدن سپہ بادشاہ بدہو سمند

بسر منزلے کہ شد انہم پیش صرصر کند

چوں روز بر جیس لطالع سعد با ماہ بہم درتہ کنگر رسید، مصرعہ

یعنی کہ پنج شنبہ و از ماہ نیز پنج

باز نمیاد نسبت از قلعه

لشکر پادشاه قلعه کشائے به هنگام استوا، که قرص آفتاب زمین را تنور تافته گردانیده بود، پیرامن قلعه دهور سمند تنوره بست حصارے بداں شان در نظر آمد، مصرعه

کز دیدنش آسمان نیامد به نظر

نه دهور سمند بلکه دریائے نامش بیر، مصرعه

محیط گشته زهر سو بگرد بیر غدیر

گوئی میان گرد آفتاب بنیاد بست محکم، با چنداں دور ساغرہائے لباب، خرابیش کم

شعر

تری حصناً حوله الماء اسمه بیرٌ

یکون الماء فی بیر و ذلک البیر فی الماء

نکته کن نسبت حیوان آبی

سکنهٔ آں قلعه را سلیتے از روش آبی بود۔ در اندام همه را از برد ابر دلشکر لرزه در دست و پائے افتاده بود۔ و از خیالات سهم ناوک افگنان ماهی وار در و بها پر خار گشته و آں همه ماهیان سمناک شست در شست، سپرها بر پشت بسته و جوشنها پوشیده، بر میچو شیدند و زیر و زبر می شدند، چوں نهنگ آں آبیان داران آبگیر

رأی الدهر قد قال فی الماء ماهی

رائے بلال دیو از هیبت دریائے قلب سلطانی، مانند آب گرفتگان، زرد برگشته
دلش مانند غبغب غوک از بیم برهم میزد، و درون بیر خزیده، بعربده زبان نفس
نفس لاف می پرانید که قلب شاه را جواب گویم مصرعه

كما ضفدع البر يحكي من اليم

بیں نسبت آتش چو گلستان خلیل

واگر آن آتش پرست میخواست، که دم دودے بر بنیاد هستی خس که پیش ازین بود
دودے می دمیدند، و اشتغال میکردند، که روزگارها باید چون توده از دودمان آتش
پرستان دهور سمندر بر آید. خود را دران شبهه نیست مصرعه

من النار يبدو وبالله هو سمندر

چون لشکر ترک، که دریائے آتش است، به سوختن خس بندهائے قصبات ما در رسید
این آتش بنیادے دارد، که سنگ قلعه را نیز چونه سازد؛ آخر این قلعه، که
دهور سمندرش میگویند، نزدیک خویش آبے دارد، و پیوسته درین زمین آب بوده،
چون زبانهائے شمشیر ترکان بکار شود، اگر آن همه را اطفا ممکن نگردد، کم از آن
که دودخانی را جواب گویم، که چون سوختنی ایم، بارے بے آب نه میریم. بے از دم
دادن ایشان گرم شد، و آتش در وثقه خود را روشن کرد، که پیش ازین آتش پرستان
بزرگ، از آنجا که چراغ دل ایشان روشن بود، چنین روشن کرده اند،

کہ ہرگز ہندو پیش ترک، و آتش پیش آب تاب ندارد۔ چون چنین است، مارا پیش شعلہ پیکان ترک چہ روئے تافتن کارے دیگر میسر نگردد۔ آبے نہ باید ریخت، کہ بر شعلہ آنیشان روغن شود، و مارا ہم در زندگی طعمہ آتش گرداند پس سرکشی آتش از سر بکنیم، و بہ تواضع آب بر روئے خاک غلطان پیش رویم۔ بود کہ آتش غضب ترک قدرے تسکین پذیرد۔ مشعلانِ فتنہ، بدین ماجرائے، از گریبے کہ داشتند، قدرے سرد گشتند، و از جانب ہر دو ہور سمندر دل دریا کردند، و ہراں شدند، کہ دروازہ برکشایند۔ مصرعہ

وَيُطْفِئُونَ بِهَا نِيرَانَ فِتْنَتِهَا

نسبتِ می خوان کہ مستی آرفت

صبح گاہان، کہ ساقی دور سرخی از تہ قرابہ مصفائے آسمان بیرون نمود، سردو لشکر پیرامون آن قلعہ سنگین کہ معبرے از آسیب آں دو بار شکستہ بود، دور فرمود۔ و آں ہمہ ساغرہا در یا وش را، کہ گرداگرد دور حصار بود، میدان کمیت تصور کرد۔ و النگہائے شیران مست و سرگران و ہشیاران شیر گیر مجلس بمجلس، مرتب گردانید۔ و خود با تجمل ملوک پیش دروازہ قلعہ بایستاد۔ خروش غوغا از شہر بران خون آشام برآمد، و از بانگ دہل غازیان غلغل در سر افتاد۔ شمشیر صوفی مزاج پاک دینان خون مفسدان را چوں شراب، در وجہ اللہ چنداں فرو ریخت، کہ سیلاب تا بقعر حصار بدوید، و وصلہائے خرابی در داد۔ از تف شعلہائے پیکان خون در اندام ہنود آب گشتہ بود

وعرق از ایشان رواں شده مجلس ملکی در بند آں بود، که دراں قلعهٔ چوں کلاه ـ دیو، سنگ انداز فرماید، یا سوئے ابنرنان سپاه اشارت کند، که بنوک نیزه برسان جام خالی نگونسارش کنند، تا مفسدان خون گرفته ازان بیبرپرچوش، مانند مگس از سر خسم بیروں پرند ـ اما حاجے برائے مصلحت از تجمل نقط فروگذاشت کرد متحمل را کار فرمود، تا یک مجلس اسلام وذمه برایشان عرض کند ـ اگر میل نو زند فحسب، والا بلطف لحق حسبة الله آں قلعه را بسنگ مغربی چوں سفال خرد کنند ـ **شعر**

وَكَسَفِيكَ مِنْ حَنَاجِرِ سَاكِنِيهَا

دِمَاءٌ سَفْكُ سَاحٍ مِنْ صُرَاحِيِّ

اینک این نسبت کفر و اسلام

چوں بلال دیو دریافت که در معبد او بانگ نماز خواهند گفت، و بت خانه را در سجود خواهند آورد، و جائے که دیو را بلال نام کرده بودند، قامت مؤذنان بالا خواهد رفت وخطبا تیغ محرابی را دستیار زبان خواهند ساخت؛ چوں شب جمعه، طیلسان سیاه شام بر دوش افگنده، از منبر سنگین کوه برآمد، آں بلال، که دیو لازم اوست، بعد از نماز خفتن گیسوی رابچه لشکر اسلام بیروں فرستاد ـ حالے که او در حلقه سنیان درآمد، مانند ابلیس از شنیدن آوازهٔ قرآں گریزان گشت ـ صفهائے تالیان دیه پیرامون دو حصار حلقه کرده وحافظ شده، تا چوں بامداد آں روز خجسته جمعه جامع عالم را

به بساطِ نور بیارایید، آن جماعت مجاهدان به سنّت غزا کار جهاد پیش بردند، و دیوار
حصار را چون مصلائے صف بر روئے زمین بست بگسترند، و دران دیو خانه
با صفهائے ملائک در روند، و بقوت تمام شعر

يُقِيمُونَ فِيهَا خُطْبَةً وَجَمَاعَةً
اِلٰى اَنَّ اَصْنَامًا تَخِرُّ وَتَسْجُدُ

بیں نسبت موچو موئے باریک

کیسوئک، درگیسوئے ئل دام شب، چون عساکر انبوه تر از موئے سر اعظم الله را
سراسر معاینه کرد، از سهم آن، بر سان شانه هندو، موئے بر اندامش پیچ گشت، و
مانند موئے مرغول بر خود بپیچید، و تافته و درهم بقفامی افتاد۔ می شتافت تا برائے
پیشیں رسید۔ حالے که از دریافتگی سپاه ظفر شعار سر موئے باز کشاد، نزدیک بود
که شانهائے برائے خرد بشکنند۔ در ماتم خویش موها کشاده کردن گرفت شعر

وَقَدْ شُوِّشَتْ اَحْوَالُهُ مِنْ مَخَافَةٍ
كَصُدْغِ السُّكَارىٰ حِيْنَ تُشْوِّشُ صَرْصَرُ

باز نسبت نگر ز دیو و پری

بعد ازاں بالک دیو ناپاک را، که بالک دیو در شیطنت و فطنت موازی بود، فسوں

دبیرنگی که دانست درآموخت، و سوئے سپاه شاه جم نشان روان گردان

سایهٔ خاکی پیش سایه بانان همایون جان زنهار کنان دررسید، و بجهت بلال دیو

جانی نان جانے درخواست کرد، و عرضهٔ که در دل داشت برزبان، که بنده

بلال دیو، چون لدّر دیو و رام دیو، رام فرمان شاه جم نشان ست. و بدانچه سلیمانی

عهد امر کرده، مامور است. اگر در احضار تیزپران دیو هیکل سپاهان عفریت منظر و نیالی

دیگر اشارت رود، اینک مهیا. و اگر بنیاد دکاوکا و برائے خرابی این چهار دیوار باشد

پیش خویش دیوار برتوان آورد. حصار حصار پادشاه است، گیر که بنده بلال دیوار

سرقلعه سنگے چند برتاب کرد لاحول که آن سنگ دیو برآدمیان آسیب تواند آورد

پس چه به از آنکه سنگ خود باخود نگاه دارم. چون هندوان دیو گیر سر در پریشانی

نهند بعد از سوختن دیو شود. هنوز که شعلهٔ تیغ هندی ترک به من نارسیده،

خود را دیو ساختن از هشیاری نباشد. بنگر که چند جانها ئے دیوان هند در غبار

لشکر پادشاه گرد باشده میگردد، که آن همه جانها از بے فرمانی این سلیمان دیو بند بباد داده اند

و لاجرم بعد از مردگی هم خاکسار مانده. بنده بلال دیو اگرچه از نسل دیوان بزرگ ست

اما پیش وزیر آصف رائے که فرمان ده دیوان سلیمان است، هم شیطنتے ،

که داشت، از سر بنهاد، و تن جانی خود را در حمایت سپاه فرشته جناح والصّٰفّٰت صفا

صفّا. که بعدد میمنه و میسره است، افگند، و مانند دیو در رمضان، گردن بسلسلهٔ انقیاد

تسلیم کرد. شعر

حتیٰ تخلص حین ننظر بالمنی
وجه الخلیفة عیک اهل العالم

باز هنگر نسبت تدبیر و رائے

چوں دستور عالی رائے پیغام فرزتنی رائے استماع کرد، اگرچه به نور رائے خویش درونه رائے را روشن کرده بود، مع ہذا اشارت خلیفهٔ اسلام بآواز رسانید، که برائے بلال دیو و سایه رایان فرمان حضرت خلافت بریں جمله است: که "اول شمع دو زبانه لا شهادت پیش ایشان دادیم که از نور وجود پروانه روشنائی یابند، و اگر پیش نظر بصیرت ایشان پرده تقدیر حائل شود که آں نور را نبینند، بحکم حبل الله ربقه ذمه بر رقبه تقید ایشان عرض کنیم، دیگر از آں نیز گردن کشی نمایند، سر رشته تاب نیارند، هیچ بارے بر گردن شان ننهیم، بلکه گردن شان را از بار سر نیز سبک گردانیم." ازیں سه شرط رائے بلال دیو بر کدام می آساید. ما نیز بارائے زنان لشکریدان هیزان کار سنجواب می باید میزان رائے سنجیده. تو نیز اندیشه خویش مصرعه

بصدق سنج بر آں ساں که ما تر می زو را

باز نسبت درست و راست چوتیم

فرستادگان رائے از سهم آں پیغام نزدیک بود که سپری شوند از سر شکستگی گفتند،

کہ "با پیکانِ ہندوایم۔ وایں پیغامہا، کہ از تیر راست تر است، چوں ہندوان را کیش درست
نیست، شاید کہ کژی در انہا راہ یابد۔ راست روئے دیگر بہ دستی ماروان باید کرد، تا فرستادہ
کہ بقوت بازوئے شما جہد، ہر آئینہ در درون رائے چناں در رود، کہ غرض محصول
پیوندد"۔ ملک رائے چنین فرستادنی، کہ رمیا بغیر رام بود، محض ثواب نمود، و کس حاجب
ہندوان بر مار را، کہ مانند تیر ترکان مار با پر دیو، دیہ نیروئے تمام، با آں دو سہ روندہ
دیگر پرتاب کرد۔ آں فرستادگان بقوت بازوئے در فرستندگان سہمناک چناں بر
پریدند، کہ در چشم زدنی از حصار برگذشتند و زخم زبان بر رائے آوردند۔ رائے بہ مجرد
شنیدن آں صریر، زہرہ شگاف دیوانہ وار، از جائے بجست، و خود را در پناہ جنت
انداخت ہر چند میخواست کہ زہ گوید، گرہ در زبانش می افتاد۔ دیر بایست تا سوفار دہانش
فراہم گرد! چوں قدرے از آں سہم زدگی دل پریدہ او بجائے خویش باز آمد، بر سان
تیر خدمتی، دستہا بستہ پیش ایستادہ، و گفت کہ "جملگی سہامے، کہ از قبضہ چرخ نصیب بندہ
بلال آمدہ است، صامت و ناطق، ہمہ خدمتی درگاہ چرخ پناہ است۔ بندہ بلال نیز یکے
از درماندگان ست۔ بامدادان ہنوز تیر شہاب با قندیل ماہ فرو نہ رفتہ باشد، کہ جز کیش شکستہ
ہندوئے، کہ بر بستہ زنار است، و زنارے کہ بر بستہ آں کیش دارم، دیگر رشتہ تابی
با خود نگاہ ندارم، و ہمہ پیشکش کیش محمدی سازم۔ و اگر بنا بر ذمہ ہر سال یکسر تیر بہ گردنم
نہند، تیر وار کمر بندم و گرہ در شکم افگنم، و غرضی بندگان دولت حاصل کنم۔ بجدا اسے کہ تیر غزاۃ را
ایں وزن دادہ است، کہ دل سنگین گبران را ترازو سازد، کہ ازیں وثیقت نگردم "۔ شعر

وبما اُمرتُ اَتبعُ مثلَ سهامِ سهمکم
اِنْ تامرونی اَنْ اَخوضَ الجلدا

نسبت زکمان و بابت زه

رسولان چون تواضع رائے، که در شکستگی بکمان لزوم می بالنست، درست کردند، بدان
اعتماد، که شکستگی استواری تمام داشت، بپائے بخشیدند، و پیش ملک چرخ کمان آوردند
و خدمتهائے خم خوردهٔ او، که بابت زه بود، به کمان کشان لشکر رسانید. چون ملک را
درست گشت، که آن منصب بے کم بقربان خویش راضی شد، گره خشم از سر ابرو بکشاد
و کمان غوا را شکنجهٔ آسایش داد. شعر

فَقَد اَشَارَ بِتَرکِ القِیاسِ اَقوَس
کما انحنیٰ وتراً مِن تنازعِ القَوس

بامدادان که روز زهره، و شمار ماه از میانهٔ قوس روشن گشت. مصرعه

یعنی آدینه و ششم از مه هم

و چرخ خنگ سپهر در نور، که نقش تور دارد، پوشیده شد، سلطان سپه افتاده،
که کمان دار گوشه‌نشین و راست گوئے بودند، چون بالک و یونا یک دائن دیو و جتیل،
با ششے لبیتهان دیگر، مشت بسته بیرون آمدند. و قامت خدمت را پیش سائبان اعلیٰ
بقدر تیر بر پائے کمان، خدمتی ساختند، و سخن بر چاشنی آغاز کردند، که زهے پرزه. و گفتند

که راے باراستی، که از زه کمان راست تراست، عرضه میدارد، که اگرچه بندهٔ بلال، در
خودرستگی از کمان هندوی ناتراشیده و بس خم تر بود، چون دریافت، که ترکان هرجا که گوشهاے
دراز ببینند، درجز کمان کشید، پیش از انکه زه درگردنم کنند، و به قبضهٔ خویش آرند، خود را به
دهانگان خاص تسلیم کردم، و بهر کشاکشے که هست تن درداده‌ام، و کمان کشی تیر کشهاے
حصار را در گوشه نهادم. شعر

اِنِّي لَآخِذُ مُخَطٍّ اَمْرِكَ طَائِعًا
كَالْقَوْسِ يَجْذِمُ فِي التَّنَازُعِ لِلْوَتَرِ

وصف پیلان این چنین، جز من از کس ناید صواب
همچو کوهے کس نیارد سایه کردن جز سحاب

هم از پیل است این جا نسبتِ گفت

هر یک نجدی، نجدی کش، عفریتے پیکر آدمی هش، گزک پولاد بر سرش، گوئی بر سر
ابر ہلالی است سرنگون۔ دو شاخهٔ آهن در بنا گوشش، پنداری لاے لاحول است

که کرد است آهرمنے را زبون

سخت سری، فرمان بردار، در بارهاے گران گرانبار ساخته، بار با دشاه از در آلیش
درگاه، قصالی ستور را از کنگر آهن آویخته، کنگر آهن را از عاج دسته انگیخته، زرناب

برتابش کمر کار بسته، تابش هنگام کار در آهن غرق گشته پنبا گوششان زر دو جناق زینت و زیبائی سوار در عقب جناق بے رکاب کار گر خرطومش نشانه ماهی، گوشش بادبیزن داخل بادشاهی۔ فراخ نائے، باریک آواز، دستش بے چنگ، و پایش در طرف دف ساز۔ ساقش چون تنه درخت محکم و استوار تنه او لرزہ بالا بار بسیار۔ گرگ را از دو در شکم ذندان او، پهلو چون دہن خندان۔ گبر آن را از مغز بی دست خویش در اطلس لعل خوابانیده۔ دزدان را بیک پرتاب تا عدم پرانیده۔ نرشان بچوگان خرطوم از سر هندوان گوے ربائے، باده شان از خون مغلان جنی در دست و پائے ناخنش دافع تاختہ، اما هر جا که آن ناخن رسیده چشم با ناخن بیرون بریده۔ کف پایش زمینی ساکن حال را جنبش آورده، ولیکن سلسله سوئے خویش کشیده۔ شعر

تدلدلت الاعلام اذ صال فی الوغا

کاعلام اجناد اذا سد نصرهم

باز این نسبت گران از پیل

سهکش بیل حمله، گرفتن آن پیلان را فالے بزرگ گرفت، یعنی آن کوهائے سنگین را مقناطیس کوهائے آهنین تعبیر تصور کرد، و عهده داران را در تعهد ایشان وصیت فرمود، که آن ابر بهار را آب دهند، و آن کوهسار را چرا فرمانید۔ شعر

حتی تعجب الخلد لو اذ تدری — ترعی الشوامخ والسحایب تشرب

باز این نسبت روان از اسپ

چون روز مریخ از سهولان مطلق عنان گشت، بوقتے کہ تیزی آفتاب از اوج گرمی جانب زمین میل کرد، رائے غبار انگیز کہ ہمہ از باد اسپان می پرید، آن ہمہ بادپایان را سوئے طویلۂ عرض گاہ اطاعت فرستاد، تا پیش سایہ بان اعلیٰ حملہ بحملہ چون صدمۂ باد، کہ پیش ابر آید، آمدن گرفتند۔ از بال سایہ بان، کہ باد تا دجبال پیوستہ بود، و سایہ بران دیوان گستردہ شعر

يُرىٰ فِي عُيُونِ النَّاظِرِينَ كَأَنَّهُ

سَرِيرُ سُلَيْمَانَ أَظَلَّ عَلَى رِيحِ

وصف اسپانے کہ زبید نعل شان جرم ہلال

با دشان بے کاہلی و آتش آسانے ہلال

رہ نوردانے ہمہ چابک از میدان صفت بیرون جستہ، بلکہ از عرصۂ فکرت ہم بحرانی کہ گاہ آشنا دریا را شراب آب پندارند، زاغ چشمانے کہ از چشم سرمہ کردہ شبدیز را بچشم در نیارند۔ سیاہان سپید روئے، گوئی کہ از گوشہائے شب صبح برآمدہ است۔ نقرہ خنگان سیم سم، پنداری کہ شب در پائے خورشید افتادہ است۔ ابرشان سیہ خال خیال بود کہ ابرہائے سیاہ از باد پراگندہ گشتہ است۔ گلگونان سرخ جال، تصور افتد

که صبا را گل آگین کرده اند، طینت شان از باد انگیخته، چنانکه از آب نتوان ریخت.
منظر شان از آتش ساخته، چنانکه از موم نتوان ساخت، سم شان از آهن، و استاد
شان بر هوا ممکن، کلک شان چون نی بر آب، از غرق شدن ایمن. عرصهٔ پیش
سینه چون پیشانی پردلان فراخ، و فرجهٔ میانهٔ گوش مانند چشم مدخلان تنگ. بعضی
پیل هیکل و بعضی چست گیر، که گوئی در سوراخ مور در خواهد رفت. و بعضی گرد مهره
دنبه و یک سر افسار پارچه پنداری که مهرهٔ ایشان از دهان مار بیرون آمده است
روندگانی در روش طریقت، هوا شان زیر پای و بر آب، خرام شان رسیده گام
در مذهب ریاضت که مصرع

چو بر ایشان حلال و چوب حرام

حدیث آمدن رای فتح و ظفور شد

ز بهر کاوش گنجینه باز رفتن شد

باز نسبت دیگر از علویات

چون روز آفتاب از سر افق روشن گشت، هلال دیو آفتاب پرست شعاع شمشیر
اسلام بر سر خویش معاینه کرد، و سجده کنان از برج خود بیرون دوید، و پیش سایه
گردان ظل الله بر آمد، و سایه کردار لرزان و بی جان بر خاک ذلت در غلطید.

وچهرهٔ بندگی را در زمین مذل غروب داد. بعد از اقتباس نور اقبال ز زیر چتر بخت،
باشارت حاجب ملک الحجاب سوئے برج استقامت خود بجهت نقل کواکب دُرّی
خزاین وبرآوردن دفاین روفاین رجعت کرد. وهمه شب گنجهائے که چون آفتاب
در دل شب غارت بود، بر می کشید؛ تا هندوے شب گنج خورشید از زیر زمین بیرون داد،
آن همه گنجهائے خورشید تاب، که از دست او خاک بر سر افگنده بود، دامن افشان
کرده پیش سایه بان همایونی رسانید، و به خازنان بیت المال تسلیم کرد. دران شهر
که چهار ماه را عوض چهار شهر اوست، مدت دوازده روز مقام شد، تا سیارات پیش
آهنگ انجمن عقب مانده اجتماع یافت پس پیلان وصقور سمندر را بسوئے حضرت
خلافت به نسیم نوازش، مانند ابرهائے که از باد شرق سوئے قبله رود، روان کردند

شعر

وَالْجَیْشُ عَسَاکِرُهٗ مِنَ الْبَحْرِ
تَرْبَابِهٖ شُهُبُ السَّمَاءِ تَکَحَّلَ

آهنگ سپاه سوئے معبر
فیروزی یار و فتح رهبر

کاربان معنی اندر نسبت اشترنگر

چون ناقهٔ شوال ذنب میان گشته در هوا کرد، و چهارده روز از ماه بیرون داده

یعنی که هژده روز شوال چارشنبه

طبلهای بلند آواز لشکر بعزم معبر پشت بستند، و سوی تریهای دریا کاو برکاو و بگام شتری راه برداشتند. و از مد جادر را رشته دراز داده، زمین می پیمودند و در زمینهای درشت گریه که شتر مرغ کیهای آن گریه نباید، چون پلنگ می جستند و موش خانهای پارچ که دست بختیان در وی تا موشک باز فرو درود، بهر شتری گذشتند. خارهای درشت پای شتران را چون سم اسپان میخ دوز میکرد، و تیغهای کوه سم اسپان را مانند شتران می شگافت. تیز پا چون هو و جها سخت را می دریدا و جوال دوزهای خار سپید و خشت لشکر فرمان بردار در تحمل مشقت همپا و شاه، هر روز اگر بار کوه گران بر ایشان می نهادند، بی هیچ ناله و جنگ به سید افتادند، و هر شب پشتها کز کوهان شتر ناهموار تر، پهلو بر هم میکردند شعر

وَتَخرُجُ شَوکُهَا فِی کُلِّ ضِلعٍ

وَیَدخُلُ کَالصَّوارِمِ فِی نِیامٍ

بنگر این نشیب کوهست و دره

سیاه کوه جنبش بعد از پنج روز از تاریخ بالا در سرحد ولایت معبر فرود آمد. میان حد معبر و دهور سمندر کوهی پدید گشت، سرها بر سوده و اصلع از رستنیها، از این کوهی کمر بسته، و تیغ برداشته، چیبران را در پناه گرفته لشکر خیبر کشای را از دور کهی دوره

داده، یکے تل علی و دوم تابرو۔ کوه شگافان سپاه بزخم تیر درنفس زدنی هرجا تے صدگان دره پیدا کردند، وچون تیر خویش، که از سنگ بگذرد، ازان کوه گذارا شدند شب به کرانهٔ آبے رسیدند، و در ریگستانے نزول کردند۔ ریگے که از باد اسلام می پرید، بر لشکر معبریان، که از ریگ افزون تر بوده، حمله می آورد، وجمعیت آن پریشانان هبا منثورا می شد مصرعه کَمَا مِن صَرصَرٍ ذَرَّاتُ رَملٍ

کیفیت فتح ملک معبر
اوردن پیل واسپ وگوهر
اینکه این نسبت شمشیر نگر

چون جمعیت اسلام دران کفرستان درآمد شمشیرهائے محرابی، که صدا دعالم آبشان داده بود، وتحدید شان تازه کرده، بقوت بازوئے اهل جهاد محراب خویش پیدا کردند وسر فرونهادن آغاز نهاده، سرهائے بت پرستان راپیش آن محراب، بے قیام قیامت سجود می فرمودند۔ ونجاست کفر راازان دیار ملوث، که ذریار اشستن آن ممکن نه بود، مصرعه

همی شستند پاک از قطرهٔ تیغ

نسبت دہلی است این تشبیہ خوان

ولایتے مادّہ فساد ہیچ وقت فحول اسلام را بخواب نہ دیدہ، و ہندوان نامردِ شارستان
خود را مردے نام نہادہ، و مردی برائے نام در وی نہ پہ تصور، مردی خود خوابہائے
پریشان می دیدند، و در بازی شیطان آلودہ می ماندند، تا ملوک قلعہ کشائے بدان قلعہ
در می رسیدند، طبل زنان علم لشکار شاہنہا می بردند، و خون ریزی بے حد می رفت، و خود
در عرق جہاد غسل میکردند، و ولایت را از خون مفسدان غسل میدادند، شعر

یدی اللہ ست من قتلی و بل دمائہا
کا یدی العذاری من تلون حناہ

این چشمہ نسبت از چہ و آب نگر

چون در شہر ذوالقعدہ روز پنجشنبہ از فرود چاہ بر آمد، لشکر اسلام بعد در ل وحصے،
متعطش دریا و متحیر سر از لب آب کاوری بسمت بیر و صول روان شد بران
آہنگ کہ اگر بیر سوئے دریا گریزد، شعر

یحسو کعطشان محیطا ذا اخرا
و من الدماء و نیل لجرة اخضرا

چون جوش لشکر در حوالی شہر بیر وصول رسید، از خروش دہلہائے لشکر منصور

غلغل در بیر افتاد۔ اگرچہ از بیر نیز بانگے و فریادے بر می آمد، آن ہمہ مانند صدائے چاہ
آوازہ بود، در وغین شہر بیر و آئے بیر؛ نظم

آں بیر یا ہر دو، چوں کرد فلک پیدا
باداہ شیاطین قدلعیم بیران

طائفہ ہنود بیر کہ نقی سیان را سر پوشیدہ می داشتند، کہ کسے غور او در نیابد، چون بیر را گفتند
کہ "واقعہ خواہد افتاد"، سرش باز شد، دہان باز کردہ بماند۔ خواست، کہ چون چاہ
فرو درود، اما باز در خود فرو رفت، کہ نباید رسن در گلویش کنند، و البتہ بہ ہر بند۔
بود، کہ جنبش لشکر نزدیک تر رسید۔ قلعہ متزلزل گشت بیش بیر را قرار نماند۔ خواست
کہ سوئے دریا گریزد۔ اول بدست و مہائے سرد حسرت سوئے دریا پیغام فرستاد،
کہ "چندین گاہ زیر عبرہ ما بودہ، اکنون مرا کہ بیرم، از انبوہی لشکر ترک بے آبی تمام
پیش آمدہ است، در جز از خویشم پناہ دہ"۔ چون آن نفسہائے سرد بدریا رسید، دریا نیز ہم
در وہم زرہ پوش گشت، و از درونہ پر جوش خروش برآورد، و جواب داد، کہ اے بیر
برین سوئے نیائی، کہ ما را در چاہ افگنی ملک از دست تو خود را در چاہ افگنیم، ما حوض
خشک نہ ایم، کہ کاوکاو بیر در ما افتد۔ خطاب ما بحر است، و خدائے ما را بزرگی دادہ،
کہ سبع مسکون را محیط شدہ ایم۔ اگر موجے از لشکر پادشاہ بحر و بر، بر آہنگ نسکاہ ما
بشارت ہوائے "سخر لکم البحر لتاکلوا منہ لحما طریا"، جانب ما آمد، تا
از تموج الطاف بزرگی ما را زیادت گرداند، ما را نیز آخر دریا می گویند، و شرمے و حیائے

درانیم نفائسی که در خزینه ماست برای آن روزنگاه داشته، چندین گاه عبرهٔ ما
بیگانه مشتی خس و خاشاک گذر داشت. اکنون که من آب را گرد لشکر پادشاه خاک گردانیده
بعد ازین من دریانه ایم. گوئی که در خزائن حضرت یکی از شعلهٔ خاشاکم. اگر خزینه گوهر دارم،
نثار طبقهٔ ملوک خدایگانی است؛ و اگر جزائر معمور خاکیست برای خطوط دیوان اعلی
عبرهای، که بر روی آب ست، آن خود پوشیده نتوان داشت. کران تا کران سفینهای
چون عروس آراسته، هر یک جاریه است با جهان منتظر فرمان پادشاه راستین،
تا یکه تسلیم فرماید. بعد ازین ولایت حل و عقد این دیار بدست آن مالک ماست"

كَوِلَايَةِ الْمَمْلُوْكِ فِيْ يَدِ مَالِكٍ

چون این خروش دریا بگوشهای بیر رسید، بیر نیز از دل تهی تجرو شد، و از غایت
بی آبی و خشکی درون خواست، که دریا را فرو برد. چاه کور را مانست، که چشمهاش در
مغاک فرو رفته بود، و هیچ تری در درون نمانده، کارکنان بیر را نیز سر رشتهٔ تمالک
از دست برفت. از انجا که آن همه آبیان را بی آبی صعب پیش آمد، ناچار اتفاق
کردند که بیر را در راه خشکی روان کنند. شعر

قَدِ اجْتَمَعَ الْخَلَائِقُ عِنْدَ بِيْرٍ

كَمَا هَجَمَتْ ظِمَاءٌ حَوْلَ بِئْرٍ

این نسبت رنگین است ز برگ تنبول

برای یکبار، چون رای رایان را از برگ طاقت تهی دست دیدند، به سخنان رنگین

فرمیش واده‌اند، که راوتان را بیرهٔ تنبول باید داد تا جان سپاری کنند. باشارت رائے همه
برگستوانی و پایک تنبول شدند. اما برائے آنکه برگ گری نو ساخته کنند، تنبول می خوردند
و دهان خود را در ماتم خویش پر خون سپید یدند. گوئی که آن همه هندوان زرد روئے
سبزه رنگ، به برگ تنبول می مانستند، از برون سبز، زرد برگ‌ته و خون در رگ
نمانده، و مرگ بر برگ ایشان دندان نهاده، که دندان از خون ایشان رنگین کند. آن
نه خوردن تنبول، بلکه خون خوردنی بود زیر لب، زیرا که هر بار که برگ سوئے لب‌ها می بردند
بیرهٔ تنبول زیر دندان سپیه روئے ایشان رنگ می آورد، و خون می گریست، و دهان
ایشان بخنده بیرون می برد. تیر نیز بموافقت ایشان بیره می خائید، و خون می خورد. شعر

یسرهم فمر حب کبیرهٔ
ویملأ من دماء القلب بیرهٔ

بازشد نسبت انجم طالع

تا موکب غزاة در عمرانات شهر درآمد و شعاع آفتاب شمشیر بر سر بیر دهول پرتو
افگند، و درونه تاریک بیر را روشن گردانید، که هنگام زوال نزدیک آمد، آب در روئے
نماند. شعر

کأنّ الهنود ببطن بیر تختفی
والبیر کان ببطن ارض تعرب

انگاه زوال تا زمان غروب رائے زرد روئے، با زردرویان دیگر، در صفرا می افتادند،
و میناستند بحدے، که از ان تافتگی آفتاب رانیز صفر آمد، و از دوران درگشت، و برزمین
افتاد۔ رائے دید که روز دولتش بشب رسیده است جهان بروئے تاریک شد۔
با جمعے پریشان دل، که تحسبهم جمیعا و قلوبهم شتی، بر سمت شهر کم سیر نمودند، و از انجا
قدرے نقد و جنس، که قاب سقلب او را تسکین دهد، و ابرش وا دهے چند با خود همراه
گردانید، و کوکبۂ هزیمت آراسته، سوئے شهر کندور فرار کرد۔ چون صرصر مهابت بغایت
شدید بود، آنجا نیز قدم استقامتش قرار نگرفت، سوئے دشتهائے پیلان و بیشهائے
شیران گریخت ۔ نظم

چون زحل در وبال گاه رسید
یا چو زهره بخونگاه هبوط

اینک این نسبت زین است و لگام

جماعت مسلمانان، که بیاردم کشته هنود علاقه داشتند، و از لگام لا تتخذوا الکافرین
اولیاء من دون المؤمنین، سر بیرون برده، چون دیدند که رائے را دوال جزم
بگسیست، و ایشان را غاشیۂ قیامت برسر آمد، جهان بر سر ایشان برسان حلقۂ زین
تنگ شد، و موج خون از پشت زین بگذشت بیش جائے نمد زین خشک کردن نماند
عنان از موافقت کفار برتافتند، و در زینهار اهل اسلام پناه جستند، و بفتراک دولت

إِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُوْنَ، اعتصام نمودند نظم

از زینت و تشریف ملک شاد شدند

و از خود کشش اسیری آزاد شدند

اگرچہ ہریک از آنہا بودند کہ بِرِدَاءِ الْبَغْیِ وَ ارْتِدَادِ مُرْتَدِّی

نسبت اسلام و کفرست اینگیان

اما چون بر دعوے ایمان ایشان کلمۂ شہادت گواہی داد، ملک اسلام بجہت تعظیم شہادت، دو شاخۂ چوبین را، کہ شکل لا دارد، بگذاشت کہ گلوے ایشان را لا زند۔ و باآنکہ مباح الدم بودہ اند، و اداے شمشیر بر سر ایشان فرض، برائے حرمت دین مسلمانی تیغ بر ایشان حرام کرد۔ و پیوند عفو خلیفۂ ذوالامان مامون شان گردانید۔ و از فقہ حال کفرہ استفسار نمود۔ آنچہ طایفہ را از جہان سوزی آن آتش پرستان روشن بود، پیش چراغ داشتند۔ چشم بر جادۂ خدایگانی بر رہنمونی ایشان در پے آن پیر تدبیر، و بلایہ دیگر، بقاعدہ درشست، کہ شعر

يَكَادُ عُرُوقُ الْأَرْضِ بِالطُّوْلِ يُنْزَعُ

وَيُدْرِكُهُمْ كَالْوَهْمِ بَلْ مَنْ هُوَ أَسْرَعُ

نسبت ابر نگر لولوبار

درین اثنا ابر سیہ روے از سوے معبریان برآمد و بسبب آشنائی دریا جانب

ایشان جنگے سخت گرفت، واز ین طرف نیز مددے نارضی می نمود۔ ومیخواست اکه درمیان
عیاری بنشاند، گاه شدید میشد وگاه نرم۔ همبرین طرف چشمۂ شریعت راآب میداد، وهم
بدان جانب آبیان را مدد میکرد۔ وبرق بر دورنگی او می خندید۔ چون جریان قلم قضا
چنان بود، که باران تیر موسنان بدان گبران پلید نرسد، هرچند لشکر اسلام جهد بیشتری کرد
باران سخت تری گرفت۔ گوئی که ابر پردۂ تقدیر بود، که پیش سپاه منصور حائل شد، تا آن
اگرچه پایان را خلاص دهد،

نظم

دران مقام که سیلی رسد ز لشکر شاه
که دستگیر شود غراقه را بجز تقدیر

تا لشکر دریاوش در سیر دهول درآمد۔ سیر دهول را دید، بیسر رفته، ودهول نیز خالی مانده
وابر کافر مزاج، که بهندوے سیه پوش مانست، از قوس قزح کمان هندوی کشیده،
وتیر باران را گشاده ہے ہر چہ سخت تر داده، قطرات را مانند پیکانهاے آبدار میفرستاد،
چنانکه از جوشن وبرگستوانی میگذشت۔ اگرچه اندام آهنین غزاة را ازان التفاتے نمی بود،
اما قدرے از تیر مانع می شد۔ گاه کمانها را از آب بے آب میگردانید، وگاه پیلکها را
از هندسوے زنگه ره می نمود، وگاه بلطف میان تیر و پر دری می خرید، وهر دو را از یکدیگر
جدائی می افگند، وگاه در گوشهاے کمان چیزے فرو می ریخت، و
از زهش میگردانید۔ ثم خود در پے کمانها چنان در نشسته بود، که میخواست بندبند
هر یک جدا کند۔ با این همه، تیر اندازان استاد وکمانداران دانا کمان خود را گمان رستم

ساخته بودند، که نه ابر بهمن بران کار کند و نه باران تیر دست یابد. و باران تیر ایشان
که از سر هوا نه بود، همه برق بلا میریخت بعضے آب گرفتگان آن آبگیر، مانند مار در سوراخ
و رخنه می خزیدند، و بعضے را پیکانهائے آبدار در رخنهائے شکم چون آب در سوراخ مار
و مور در می رفت. و راوتان هندو، که سوارگان آبی بودند، گنبد کنان در می رسیدند،
و زیر پائے مرکبان ترک پست می شدند. سیل خون و سیل آب راه پهلوان گرفته می دویدند
تا پیش سپاه خلیفهٔ عهد قدم آدم را شفیع سازد. گوئی که از بس شیرینی جانهائے کفره،
شربتهائے خون بغایت شیرین گشته بود، که ابر هر بار آبے در روے می افگند، و زمین
خونخواره آن را بحلاوت تمام فرو میخورد. با چندان خرابی، که آن شراب مردافگن داشت
ساقی دوران از قرابهٔ آسمان عرق صافی میریخت، تا خرابی بیشتر گردد. از آن شراب
و شربت اول اهل چاشنی برداشته بود، مصرعه

ثُمَّ یُدْوِی الْعِظَامَ فِی الْاَرْضِ

از بهر وصول، در راهے که از پری آب راه از چاه پیدا نبود، بحیثیت وجوے
پیروان شدند. از هوا طوفان می بارید، و سواران لشکر مرکبان کشتی وش را چون
معلمان استاد سیاحت می فرمودند، شعر

وَقَدْ تَجْرِیْ عَلَی الطُّوْفَانِ تِلْکَ السُّفْنُ مَجْرَاهَا
وَفِیْمَا رُوْحُ نُوْحٍ قَالَ بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرَاهَا

تا در دہے رسیدند، که لشکر هندو آنجا مانند حباب خیمه بر آب زده بود. جائے که از حرم

دجراحت شمشیر ترکان، صرصر قهر برایشان وزید همه یکبار بشکستند، وگوئی در زمین فرو رفتند مصرعه

کما قطراتُ وَبلٍ بینَ رَملٍ

نسبت گم شدن ویافتن است

نزدیک میانۂ شب که ستاره و ماه در ابر گم شده بود، در روز از خواندن والضحیٰ وصبح از دمیدن والشمس دور افتاده، از لطفی سرعان برق سیر چنان روشن شد که رائے پی گم سر گم سوئے شهر کند و رشتافت. لشکر فتح یاب پی به پی آن گریزپائے بران سوئے مسارعت نمود، و در زمان بپاشنا از در آن شهر در آمد. عمارتے دید سر گم، و هندوانے، که از قوت سر خویش پیش از آن پائے گم کرده بودند، از آن حال سر گم کرده بودند، هم بران گونه سر گم میدویدند، و سر گم کرده را می جستند. و بیرے که داشتند، گم میکردند. و ترکان سرانداز، چون هیچ جائے گره رانشان نمی یافتند، بگمان آن سر سگمان دیگران را بے گمان سر می افگندند، و جابے بجائے در بستا و جوئے آن گره سخته گردنامه وار دائره می کشیدند. نظم

تا آن زمان که هندو شب گم شد، و فلک
خواند از پس قرائت والشمس والضحیٰ

این نسبت پیل و پیل بالا گوهر

دران مقام چون ابر پیل وش بگشاد، صد و بیست پیل ابروش در سلسلهٔ قید آمد
و پیل بالا خزاین، چه ازان جنس که از پشت پیل ابر چکید، و چه ازان نوع که از شکم ابر کوه
ابرمانند زاید، بدست افتاد و به فیلبانان خزانه تسلیم شد. و بسیار را از آن پیل تنان، که
چون دندان پیل پس نه خزیده‌اند، و از باد دست ترک، که به آسیب تخته دندان پیل
را درون خزانه چون چشم پیل درون خانها خزیده بودند، از کنجهای خانه و گوشهای
پیلپایه بیرون می‌کشیدند، و زیر پای مرکبان پیل شکوه پیل مال میکردند. چنانکه پیلبانان
آن سواد، از آلایش خون آن اصحاب فیل، طیرًا ابابیل شده بودند، و نوای شکر
ربّ الکعبه پیلبانان ابرهه رسانیدند. شعر

بلا تری تحت الدّماء کانّها
جباهُ فیولٍ لوّثوها بمخرفِ

باز نسبت ز آب و ماهی بین

چندانکه دران خراب آباد کند و در بزخم پیلکهای کشتی شگاف طوفان خون راندند،
نشان آن ماهی دریا یافته نشد. زیرا که در آب ماهی را هیچ بیرون نتوان کشید،
مع هذا جویندگان پیراکهای آب در دهاد زمین براندن تیزی می بریدند، که اگر

بپے بیرون آید۔ چون آن بیگان را بپے بیرون نبرد ند، گمان برند کہ مگر سوے
جال کوتہ نظر بہید، آنجا روییم و شست بکشاییم؛ باشد، بدست افتد۔ بدین اتفاق،
پلیش از انکہ آبے خورند و باپایداری مشغول شوند، تندتر از آبے، کہ از بالا فرود آید،
روان شدند۔ از آیندگان با خبر صحت اخبار گماہی معلوم گشت، کہ بیر دران بیراہہ
گرد نگشتہ است، و از دریا نیز دست شستہ، بدان سبب کہ دریا چندان لیتاد،
ازین دریا مروان کرانہ خواہد کرد۔ مصرعہ

وَفِي تَحْتِ الثَّرىٰ خَوْفاً يَغُورُ

شاخ در شاخ نسبت جنگل

سوے جنگلے گریختہ، کہ از بس انبوہی مو رپاے در روے نتخزد، یعنی مو نہ گنجد۔ و اگر بہ
مثل وہم را مدخل دہند، پالیش درون ماند، و وے از بیرون آید۔ در چنین جنگلے باتنہ
چند تنہا ماندہ است، و جان بردہ۔ بلوک راے زن گفتند کہ۔ شعر

كَيْفَ الدُّخُولُ لِجَيْشٍ فِي مَضَايِقِهَا
رُوحٌ بِلَا بَدَنٍ مَا خَاضَ بِالْجَبَلِ

اینک این نسبت خار و خارا

چون لقین شد، کہ راے دران خار او خار بلباسے درخز کرد کہ سوزن در خز کنند،

و هر که در دنباله او بود، دران سوزن زار خارسان مانند رشته در سوزن در رفتند،
و بیش جائے آن نماند که سر رشته آن گمشدگان را دنباله باز توان یافت،
ملک جوئے، که اگر نقش پیل در بهرمان هندوی می شنید، تیزی مقراض گوش را
در شب تار بران سوئے می راند، بسبب آن مهم گران نه خواست که بمصالح جنودی
پیکان خار او دزد را در چاکهائے دامن کوه ضائع کند، در پے ننشست سر و پا برهنه،
که دریافتن ایشان از ذیل امکان بیرون رفته است، بدو او در شنید شعر،

لَیسَ ذُو العَقلِ طَالِباً شَیئاً
فِی حِجَابِ الجِبَالِ مُحتَجِباً

ناچار ازان خارستان دامن قبا در کشیدند، و عنان اجتها باستعداد باز داده در
شهر کنند و باز آمدند، تا در طلب پیلان گرد بیهوده کوهسارے آن زمین را به گره‌هائے تنگ
دشت پیاپان پیمایند، چون بجهت یافتن پیلان دیبا ازرق دیبا چه نیاز سوئے
عماری چرخ اطلس آوردند شعر،

مِن اَطلَسَ الاَفلَاکِ دِی
جَلَّ یَا جَوَادَ الفَتحِ الاِقبَالُ

بلند است این نسبت پیل ابر

بامدادان، که پیلان سحاب پیرامون جهت زمین آفتاب گرد آمدند، جهان روشن شد،

که در شهر برمت بری تبخانه ایست زرّین پیلان رائے پیرامون آن مانند ابرهائی بلند، که گرد بر گرد آفتاب گرد آیند، گرد آمده اند۔ سپاه صرصر حمله چون باد تند بر اندان آن ابرها روان شد۔ در دل شب مانند ابر و باران آنجا رسید۔ بامدادان مقدار دو دست پنجاه پیل رعد خروش در سلسلهٔ قید سواران با دسیر آمد۔ نظم

مانندهٔ موجهائے دریا
کز باد روان شود مسلسل

باز این نسبت کفر و اسلام

بعد آن سهکش اسلام، با فوجے از غزاة متجهد بعزمیت قلع معبدهٔ کفره و قمع عبدهٔ اصنام، در تبخانهٔ زرّین در آمد، عمارتے دیدند، چون کفر عزازیل قدیم و محکم اثر، و غرور دنیا فریب انگیز تر، گوئی بهشتے است، که از شدّاد گم شده بود، و آن دوزخیان اش یافته اند، یا لنگ زرّین رام است یعنی که دیوه سر آن همه زرّش سرے را فریخیره کرد و دیگذاشته تا روزے سلیمان عهد شود۔ نظم

یا دیو زرّین زحل از بهر بیر آمد فرود
چون بیر چاه کور بود، آن شد نبے آبی نگون

باز این نسبت بلند از چرخ

الحق، آن معبد فلک زده از انها بود، که سکهٔ جبّت الکافر را بر زر زنند. زمین تا آسمان از زر عین میلے برکشیده، که چشم انجم می خراشید، و در دیدهٔ خورشید در میرفت. سرش در بلندی پنداری با پنجهٔ اسد بکفشیرش پیوسته اند، و بنیاد زمینش در قعر لوبهٔ گل گوئی دوازده ماهی را بایک ماهی یکے کرده اند. در سقفها و دیوارش از یاقوت و زمرد آفتاب تاب ترصیعے کرده، که بیننده را از دیدن آن سرخ و زرد پیش چشم می آمد، و دیده از خیال زیر فانی میشد. و زمرد سبزش، که تا جوران را سر سبزی دهد، خیال رود که طوطی است از بیضهٔ ماه پریده. پیکر مرصع بت تصور افتد، که آفتاب را آبله دمیده است. نظارگی را بتیز دیدن آن عطشه بکشاید. مصرعه

الحمد للّٰه کان همه در گنج ظل اللّٰه شد

نسبت کعبه و بت خانه نگر

فالحاصل، آن بت خانهٔ زرین، که بیت الحرام هندوان، بحرمت تمام در کاو کاو آوردند، و تکبیر گویان بنیاد کفر را رخنه می کردند. چنانکه از بانگ تکبیر، مرغان روحانی کبوتر وار معلق زنان از هوا فرود می آمدند. آواز متین چنان میخاست، که گوشهائے دیوار بازمی شد. از ذوق آن سماع، تیغ زرین پوش نیز سر اندازی میکرد، تا بجدے

که از جنبش او سرہائے برہمنان و بت پرستان رقص کنان از گردن فرو میدوید و در پایہا می افتاد۔ مصرعه

قَدْ نُوحَ کُشْکُلی حِزْبُ شَیْطَان

نسبت طلب و جواہر

خشت زر، که سنگے نداشت، فرو می غلطید، و کلائے صندل، که آبیش نه بود، فرو میریخت۔ آن زر زرد در خون طلی میشد، و آن صندل سفید چند سرخ می گشت جائے که جوہر آبدار صیغ رخشیدے، گوہر آبدار تیغ می درفشید، و جائے که از گلاب و مشک خلاب بودے، از خون و خوے خوناب میدوید۔ از زمینے، که بوے مشک آمدے، بوے خون می آمد، و بر در و دیوارے، که گونه زعفران نمودے رنگ روغن می نمود۔ نظم

ہم ازاں بوے اہل ایمان مست

ہم ازیں رنگ اہل کفر خراب

نسبت بت پرست بت نگرید

بتان سنگین، که آن را لنگ مها دیو گویند، دران زمین آن لنگ دیویان را ہیچ گاه لگد مرکب اسلام آنجا نه رسیده، که لنگ ایشان را بشکند۔ مومنان صلب لنگ بت صلا

آن همه لنگهاے بزرگ را خُرد بشکستند، که لنگ مهادیو بزرگ ایشان خُرد شد۔ و دیونار این از پاے درآمد۔ دیوانے که آنجا قدم استوار کرده بودند، چنان پا بلند کردند و بجستند، که در یک نفس تا حصار لنک برسیدند۔ دران هیبت لنگ نیز بگریختے، اگرش پاے بودے۔ و ابلیس دیرپاے، که دران دیوخانها اولادِ آدم را پیشِ لنگهاے دیوان سجده میفرمود، سوے سراندیپ بطریقے برون شد، که در قدمِ آدم برسید و سر بنهاد۔

نظم

بنگر که چه حد بود در اسلام ظفر
کابلیس نهد در قدمِ آدم سر

نسبتِ گوهرِ زر چون زر گوهر نگرید

چون بناے بتخانه کانِ زر بود، و بنیاد دیوارهاے مُرصّع، کانِ گوهر برکندند۔ و آهن‌تیغ‌ها را از جگرِ لعلِ آبدار آب دادند، و پولادِ مصقول را از لعلِ آتشین تاب، و کلند را که نقش کلید در داد، از هر رخنه فتح بابے کشاد، و سیل، که غبار انگیز چشمهاے خانهٔ استا درعین دیوار مرصع در رفت و آب، مروارید فرو آورد۔ و در تمامی آن معمورهٔ خرابه هر کجا که زیر زمین گنجے خاک بر سر مانده بود، زمین را غربیل کردند و بهیختند و برکشیدند، چنانکه گبران را از زر جز خاک زر، و از جوهر جز جوهرِ آتش، باقی نه ماند۔ چون آن همه زرِ بے وزن و جوهرِ بے بها به امینانِ حضرت تسلیم افتاد، سپاهِ فیروزمند، گران بار خزاین

بیکران و پیلان گران، ع
سبک سیر شد جانب بارگاه

بازنسبت زروشنان سپهر

چون روز آفتاب از تاج آفتاب سر بر آورد و ماه ذی القعده را که جیش بے نهایت داشت فرو پوشید، مصرعه
یعنی که زمه سیزده و یک شنبه

غزاة منصور به سایه بان همایون پیوستند، و خطهائے خوئے آلوده پیشانی را از خاک آن ساحت والا سراب کرد۔ و بتخانه بیر دهور، که سر شان بدولاب سپهر رسیده بود، و بنیاد به آب فرو رفته، بطریقے بر کندند، که از زیر سر بنیاد و بیرے دیگر تا ماهی برسید، و گنجهائے آفتاب تاب که در سر منزل خانها بط مانده بود، از حضیض خاک بر کشیدند، که بشرف بیت المال رسانیدند۔ چنان گرد از خانهائے هنود بر آوردند که درونه زحل پر غبار شد، شعر

وَمُحَتْ جَوَافِرُ خَيْلِهِمْ مِنْ أَرْضِهَا
بِأَهِلَّةٍ أَنْوَارُهَا وَنُجُومُهَا

چون بعد ازان بدو روز سایه بان سپهر وش از انجا جنبش نمود، و چون شمار ماه، که بالا فتنه است، بحرز رسید، و روز برجیس از آخر درجه روشن شد، مصرعه

یعنی کہ پنجشنبہ از ماہ ہفدہ روز

در شہر گہم منزل کردند۔ از انجا بہ پنج روز در شہر منصورا کہ برج استقامت برا در رائے سندر پنڈیا است نزول شد۔ آن شہر نیز ازان کیوانے بزرگ، کہ ایوان عالی داشت چون خانۂ مریخ صفر یافتند۔ رائے بارانیان رفتہ بود، و دو سہ پیل در تبخانۂ جگنات گذاشتہ۔ ہر چند سہام سر گشتہ زاہیل بنات نعش طلب نمودند، ہمان دو سہ بر در نظر آمد و بس۔ دیگر نشان، ہیچ ازان سیارات بداختر در پس و پیش آن دو سہ ابر روشن نگشت۔ ملک اسد صولت را شعلۂ خشم چنان سر کرد، کہ آتش در تبخانہ جگنات زد و شعر،

کَمَا اسْتَعْلَتْ اِلَی الْاَفْلَاکِ
وَصَارَ النَّجْمُ ضَمَر ابِاحْتِرَاق

از انجا ملک کوہ استادان سیہ کوہ گران را از بادہیبت سلیمان عہد بران کردہ، بہ پیروت گاہ رسانید۔ و برعکس مثلے کہ کوہ بہ کوہ نہ رسد، با پیلان دیگر ضم کرد۔ چون آن ہمہ ابرہاے دریاجوش در شمار عارض در آمد، ہنگام عرض طول صف تا سہ فرسنگ برسید، و زیر پاے پیلان فرسنگ بہ فرسنگ ہم سودہ شد و ہم فرسودہ، پانصد و دوازدہ پیل، کہ سد سکندر را چون قوی کاغذیر درند، تقویت فرمان سکندر ثانی در سلسلہ کاغذ مقید گشتند گران ہیکلان، کہ در خرامیدن پاے ایشان آواز نمی دارد، و لیکن زمین میخروشید و می گفت مصرع

ان زلزلة الساعة شیء عظیم

وصف پیلان اژدها خرطوم
که بود کوه زیر پاشان موم

هم از پیلان ست اینکه نسبت این جا

کوهساران گونه سرافراز، که از شنگرف پیشانی ابرهائے سیاه را استر سرخ پوشانند، و ابرهائے چنان بلند، که آب از پشت شان بعد از دیرے بر زمین آید، و پیکرهائے چنان پرشکوه که باد ارم شان زود بدم نرسد۔ جراح انیز آتشے در ایشان نهاده چون برق در ابر، و پیلبانان کشک گیر گرشکے بر ایشان داشته چون تیغ کوه بر سر کوه۔ ابر آب ریزد و نبات رویاند، طرفه ابرے که آب نوشد و نبات خورد۔ کوه سنگ دارد و ساکن بود، عجب کوهے که آب بے سنگ باشد ور ه سپرد، اگر میزان حملش سنجند، کوه هم سنگش نه بود، و بالان حملش نهند باد هم سنگش نباشد شعر

حیران شده هر که هست در پیکر او
کوهے بران و آدمی لنگر او

مردم برگردنش چون فرشته موکل سحاب، و صندوق بر پشتش مانند کشتی بر گرداب هنگام جنبش گوئی موج دریاست تند بر داشته، وگاه ایستاد پنداری شم بهیج

حصار است بحر طوم منجنیق آراسته۔ اگر موج دریا از باد ہائے تند در زنجیر افتد، این موج از بادہائے ہستی خویش زنجیر دار۔ اگر شہ برج حصار را بصندوق چوب بیارایند، آرایش این شہ برج بصندوق زرنگا ریں، یا خود گنبد نسبت بر چہار ستون، کہ کافران را زیر خود خاک کنند، و یا کوہیست بر چہار کوہ پایہ، کہ ملحدان را از بینی سارۂ خود فرود افگند۔ نون دندانش را حرکت بحدے، کہ صیف خود را بیک تشدید در قاف نشانده، والف خرطومش را تجویف کشش بجائے کہ لفیف خود را بیک مد مضاعف گردانیده۔ سا کن جنبیده با چنان روانی، سبک رونده صبا چندان گرانی، شعر

تلک الافیال اذا ما وصفت
ثقل الفکر بجد ضمنا

وصف نگاوران کہ از اسپ نشان بکار
گردد آخر اب آخر سنگین روزگار

ہم زاسپ است نسبت این جاہم

پیل چون سوئے پیل داران رفت | عرض سمائے فرس شماران رفت
عارض آورد یک بیک بسمار | باد افسار بستہ پنج ہزار

مرکبانی یمانی و شامی — خواب گاهی روان بجوش گامی
بحر پایانی که چون سواره که آب — همه گنبد کنان روند بر آب
در شتابندگی چو برق یمان — گل صفت، باد اصل نرم دهان
تنگ شان آدمی ز سرعت حال — در نیابد مگر بوهم و خیال
دم شان زرکشین دام صبا — گوش بر رشته سوزنی به هوا
هر یکی آهوتنی که از تک پای — سایهٔ خود گذاشته بر جای
بر هوا ایستاده گاه درنگ — درشده همچو آتش اندر سنگ
رفته تو سی به چشم نغمه درون — که درون رفتنش نه برده برون
سره کرده چو راه ناهموار — چشم سوزن پدیده در شب تار
پست گیر آنچنان که رفته شد فن — همچو رشته به چشمهٔ سوزن
مرکبانی بدین جمال و شمر — چون به عرض آمدند تا سر
همه تسلیم پایگاه شدند — تشنهٔ جناب شاه شدند
گر اگر فتح و فتح این شاه است — بند دیگر چنین در راه است
باد در قبضه این سپه عالم — کرهٔ خاک بلکه نه کره هم

صفت نقد بحری و کانی
با بیت افسر سلیمانی

این گہ این جاہم زجوہر نسبتا

واگر در صفِ صندوقہائے جواہر اوصاف نہ در ہیچ صندوقِ سینہ گنجد، ونہ در درج دلے سنجد، پانصد من جواہر کہ ہر درم سنگے ازان برابر دینار مغربی خورشید برتوان کشید؛ ہر یاقوتے بران گونہ، کہ آفتاب را قرنہا دیدہ خیرہ باید کرد، تا یک نقش بدان زیبائی از کارگاہ خار بکشد؛ وہر درے بران آب، کہ ابر را سالہا از پیشانی خوے باید چکانید، تا یک تحفہ ازان بابت بنجز انہ دریا برساند؛ وہر لعلے بدان کہ کان را روزگارہا از چشمہ خورشید خون باید خورد، تا یک نگین بدان نمونہ بدست افتد، وہر زمرد بدان کہ فلک مردیں اگر خود را پارہ پارہ کند، پارہ بدندان نہ نماید؛ وہر الماسے از دوی خوش و روشنائی بدان لطافت، کہ پنداری قطرہ ایست از چشمہ خورشید چکیدہ۔ جواہر دیگر از انہا کہ، شعر

تَجاوَزَ مِن حَدِّ البَیانِ ضیاؤُہا
کَمآءٍ کَثیرٍ مِن اِناءٍ صَغیرِ

کیفیت اتمام مہم معبر
فیروزی جیش بادشاہ کشور

اینک این نسبت تعبّد طاعت

چون بہ نصرت معبود انس وجان، وگرفت صدق نیت امام عہد وخلیفۂ زمان، غازیان باسنت جملگی معابد کاذب را بہ عزیمت صادقہ بر مصلّاے زمین در سجود آوردند، واصنام سنگ را، بر سان دل سنگین پرستندگان بشکستند، زہے سنیان پاک، کہ آن ہمہ سنگہاے آلودہ را بہ سختی تمام خرد می کردند؛ وشیطان نیش پیش خویش دیوار بر می آورد، تا دل مؤمنین مومنان از شکستن آن معبودان باطل فراغ کلی یافت۔ وسپاہے، کہ آستان بتخانہ را بہ پیشانی رفتند، براے احرام بندگی بیت العتیق اسلام قبا را طلس لعل را جامۂ احرام ساختند، وبراے سجود عبودیت با وشاہ ہفت اقلام پیشانی راست کردند۔ وذخایر واموالے، کہ قیام آن جماعت بدابیر بدان بود بلکہ قبلۂ اقبال وکعبۂ آمال ایشان، ہمان براے حضرت در جمع جامع آمد، ہمگی مراسم جہاد کہ از جملگی فرایض بود بہ متابعت امرِ امیر المومنین اقامت پذیرفت۔ بلک غازی وسایر مجاہدان جیش منصور لشکرانہ، وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ، درمقام تعبد روے نیاز را از خاک تضرع تیمم دادند، خاک را از عرق جبین لوحی کردند وبدعاے ازدیاد دولتِ خلافت دست امید را تا بحدے بالا بردند، کہ بحمد اللہ اجابت برسید، شعر

وَقَدْ وَضَعَتْ مِنَ الْعُبُوْدِ فَضْلاً   مَطَا الْبُعْدِ عَلَىٰ يَدِهِمْ بِكَفٍّ

بازگشت لشکر منصور با فتح و ظفر
سوی والا بارگاه بادشاه بحر و بر

بار نسبت ز علویات بنگر

چون در شب یک شنبه انجمن کواکب سوی سواد اعظم شاه رجوع کرد، سایبان شفق دام را بعزم اتصال به برج آفتاب سلطنت کردند، واز شادی رجعت سوی شهر آواز برکندن میخها، سرورادق چون غلغل تسبیح اوتاد دلها را در هزت آورد، بامداد آن که روز آفتاب از سر افق روشن گشت، و شمار ماه بادل دلو رسید یعنی یکشنبه و ز ذوالحجہ چہار

بار نسبت لشکر و حشم است

سوی درگاه بحر بسطت کوچ کرد، لشکری گران با پیل بسیار و خزانهٔ بیشمار منزل مسارعت می نمود، و ظفر با فر تمام مژدهٔ پیش می برد، و فتح فتوحات آینده را تدبیری می اندیشید، و نصرت در همگی امور یاری میداد، و حفظ خدای پاسبانی میکرد

نظم

آری سپهی که پاس عالم دارد
چون حفظ خدای پاسبانش نه بود

اصغار و کبار لشکر منصور، یستبشرون بنعمة من الله اهتزازی می نمودند و هزاهز در کفره کالانعام بل هم اضل، می افتاد، ازبس که جمهور خلایق را تعطش خاک بوس درگاه مغلوب

گردانیده بود، آن همه عقبات گذشته بازمی گذشتند، وسهل مینمود- فی المثل کهها که از تصور آن اندام گران شود، به تیزی تگ وتگ تیزی می بریدند، که هیچ گرانی نمی آوردند- دمنا کهائے، که اگر مردم درخواب بیند از خواب بجهد، چنان بےخبری نوشتند که گوئی درخواب می جهند- خارهائے، که از یاد کردن موئے براندام زوبین گردد، آن زوبین زیر پهلو از موئے اندام سازوار ترمی آمد- آبهائے، که از خیال آن مردم در بحر حیرت غرق شود، مانند شناوران کامل، که بر آب خفته آشنا کنند، بآسانی جبره میکردند، تامیان هواهائے گرم وبارانها وژالها سخت ونرم، باابرد ابرد تمام، در کنف مظلّه ظل الٰهی، ایمن از تف وتاب، فارغ از رنج وعذاب، بجناب دولت مآب پیوستند شعر

فَقَدْ شَکَرُوْا عَلیٰ نِعَمِ السَّلَامَةْ
وَرُؤْیَتِ فِی الْاَدَاءِ بِالْکَرَامَةْ

نسبت باربادشاه نگر

چون شجرهٔ روز از اول باجی گشت وآسمان سال از دین بے پایان لبست، ماه را هنوز اول دولت بود، نظم

یعنی دوشنبه وجماد دوم چهار
تاریخ عام یازده وهفصد از شمار

درین تاریخ آفتاب بلند اکلیل فرارزرین بارعام فرسود، وذیل چتر ظل یزدان

بیار است، شعاع جهتش چشم بد را دورباش میزد، و سواد خرش بخشهای خواب
آلود را سرمهٔ بیداری در چشم می کشید. دستارچه دورباش دستارک نور بر سر مریخ
خونریز داده بود، و حمائل کمر شمشیر دوال در گردن آفتاب افگنده سپهر با چندان خیره
کشتی از لمعهٔ سنانها حربه میخورد، و زمانه با چنان چیره دستی از تندی کمانها سهم زده میماند
ملوک در صفهای انبوه بران گونه کمر با کمر می سودند، که لعل زمرد میشدند و زمرد لعل. و
جنیبان در قطارهای باشکوه بران سان لعین لعل زمین میزدودند، که خاک زرمی شد
زر خاک. روی زمین از سجدهٔ ملوک کبار پر از پشتهای کوه می نمود، و پشتهای
خاک از سودن جبین رایان تکمه دار زعفران رنگ شده بود. اندر بانگ بسم الله
ملائک را در سر می افتاد، که سجود آدم علیه السلام را منشا گردانند، و از آواز ما شاء الله
عزازیل را سر آن می بود که بنی آدم را سجدهٔ اتحاد بجای آرد، چنانکه چابک و شان
خسرو روم را حبشی میساخت، و چوب سهم الحشمان شاه رنگ را رومی میگردانید
صبای تربیت به لطافتی می وزید، که پردهٔ توقف از چهرگی مرادات مردم می ربود.
و باد هیبت به تندی می رفت، که اگر نه پیلان را بار گران حضرت لنگر شدی ایشان را
پا را نبود. چون ترتیب بار بادشاهانه در میمنه و میسره مرتب گشت، شعر

بسوی تخت فلک خواند آیة الکرسی

دمید چار ملک چار قل بچار ارکانش

بند دم کش بادشاه، که شرط بندگی چنانچه زرنگیر به گنجها بجای آورده بود، با ملوک

و اکابرے، کہ تا مردمہم چو وند، و در احیاے سنت غزا جان سپاریہا نمودہ، مستعد
سجود تحت پیشانی بخت کشادہ، در رسید۔ و چہرۂ عبودیت را در صحن بارگاہ نقش بساط
ساخت۔ آواز بسم اللہ چنان بلند بر رفت، کہ رحمت خدائے بدان حبل متین از آسمان
فرود آمد۔ شعر

الا یرحم الرحمان جیشاً مثقلاً
موازین دین الحق بالفیل والمال

نسبت جوہر و جسم حکمت

عرض غنا بیے، کہ از طول مسافت چند انکہ در عمق بحر محیط نہ گنجد، آوردہ بودند،
آغاز شد۔ اجسام گران پیل جوہر پیکران و بے علیل چشم بسیط خاک را فرو پوشید،
حمل جوہر بر پشت حیوان حائل بہ بدیہۂ نظر اثبات میکرد، کہ جوہر بالاتر از چشم است،
نثار کہ زیر پائے انسان و فرس، علی العکس چشم را بالاتر از جوہری نمود۔ و جملگی مردم کہ
رو چشم چنان آراستہ اند، کہ چشم بد و جوہر در جسم پیل و جوہر بے علیل حیوان بودند۔
ہر زندہ پیل را مادہ چون کوہ، و مادہ را نیز صورتے باشکوہ عجب جسمے لیکن قوی
از پائے تا سر، و از خرطوم تا دم لیکن از ان درازتر، و از پشت تا شکم چون لعمق
نگاہ کنند لیکن دیگر ہمہ درین چشم تمام نتوان گفت ع
باقی ہمہ قرب ست نہ بعد

بادشاه جان بخش مرکریم جان ده وجان ستان را، بنا بر یافتن این نعمتهائے جسیم، ادائے شکرے، کہ آن را اجسام بسیط سموات محیط نتواند شد، بجائے آورد۔ از آثار این شکر عجب نہ باشد، کہ اگر ہمگی ابعاد جسم بسیط زمین را ہشت نقطہ شمشیر او در گیرد۔ زیرا کہ اتمام تمامی نعمتہائے جسیم بہ نقطہائے شکر بستہ است، مصرعہ

کما اتمام جسم بالنقاط

چند حرفے در اختتام کتاب

عذر سہو و خطا برون رحساب

فروخوان لسبت دیوانِ انشا

بفضل خالق قلم، این فتح نامہ، کہ مثالے است از دیوان انشائے خسروی موشح بہ طغرائے ابو المظفر محمد شاہ السلطان، اختتام یافت۔ وکیفیت نسخے چند از مغانی این غازی در سواد و بیاض لیل و نہار تا ذیل یافت تاریخ مدام ہر شہر گردانیدہ شد بسبب اختصار این شرح و انحصار بر چند فتح، آنکہ چون زدن طغرائے خدایگانی ساختہ اند بجہت گرد آوردن گوئی زمین حقیقت است کہ فتح تا صد برائے ان کار در عہد آفاق بخواہد ودید، کہ فرمان مہر و قدر است بادشاہ قاف تا قاف برساند سہل باشد کہ در درج تصنیف بندہ چند جواہر منظوم تواند بود، کہ

نشر چندین صحایف فتوح توان کرد پس ناچار از چندان نشر شمائل شمّه، واز ان همه تیغ گذاری حرفے، بر سر قلم کردم، و بلباس عبارتے اکه بر قد معنی بدرستی و راستی تمام توان خواند چند رقعه وارے بران پوشیدم۔ ونخواستم که هیچ نظم بیگانه از عربی و فارسی سر قلم را سیه بگرداند، و روئے صفحه را ابلق، زیرا که شعر

مَن یَستَطِیعُ عِبَارَةً فِی بَیتِهٖ

لِمْ یَستَعِینُ اٰخَرَ مِنْ صَحَابَةٖ

محقق گشت، که ترکیب این یکدو حرف که بر هم بسته ام، از مرکبات دو حرفی کودکان بے معنی تر است۔ و ترتیب این الفاظ، که آب دهان بروئے کار فرموده، از وحل کاغذ، که به آب دهن کنند، سست تر و آنکه بحباب خویش دقائق چون موئے باریک بر سر قلم آورده ام، پریشان تر از خطلست که موئے بر سر قلم باشد، اما درین کتاب کالبدے چون از توفیق نصر من الله استمداد نموده ام، امید دارم که مبدع بدائع در نظر سلطان الاسلام بیاراید چنان به عنوان قبول شود

مناجات در التماس قبول

دیگر رستن مغفرت لم نزول

نسبت قرآن نگرچون لوح نور

اے نگارندۂ ہدیۂ ہدایت بر تختۂ دل مومنان، این بیان قوارع ملک الملک کہ از سورۂ فتح و آیات نصر جنود محمدی مبنی است، بر ذات ختم الخلفاء امیر المومنین محمد، کہ نور اِنَّا جَعَلْنَاکَ خَلِیْفَۃً فِی الْاَرْضِ در لوح جبین او لایح ست دو الفتح خجستہ و فرخندہ گردان۔ و اگر در صحف این اسفار قلم تالی را جائے بیرون از جدول ادب جولانے رفتہ باشد و کلماتے کہ شایان شان بادشاہان دین پناہ بود از سر جہل و سہو غفلت بہ تحریر پیوستہ، بران ضمیر ملہم، کہ نسخہ الیست صحیح از لوح محفوظ، آیت وَالْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ ثبت کنی، تا عفو عمیم تو در احافظ جان بندہ گرداند۔ و اگر رقم خطائے نگاشتہ شدہ است کہ اہل معانی و بیان را بر حرف آن جاے انگشت نہادن تواند بود، پرتو قبولے از عالم عنایت نامزد فرمائے، کہ صورت نقش در نور دان پوشیدہ ماند۔ و اگر در ظہر و بطن این اجزا نتیجہ بر خلاف ام الکتاب زادہ است ختم کتاب برین کلمہ می کنم، کہ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ۔ و دعائے ختم این است، کہ تَوَفَّنِیْ مُسْلِمًا وَّاَلْحِقْنِیْ بِالصّٰلِحِیْنَ اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی عَبْدِکَ وَرَسُوْلِکَ النَّبِیِّ الْاُمِّیِّ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہِ الطَّیِّبِیْنَ الطَّاھِرِیْنَ الْمَعْصُوْمِیْنَ بِرَحْمَتِکَ یَا اَرْحَمَ الرّٰحِمِیْنَ ۃ (اصل این کتاب بعد از رحلت امیر خسرو بیازدہ سال تحریر واقع شدہ بود)

Khusrau emphatically expresses his willingness to recast his book according to the Sultan's wishes. But as Mohammed ibn-i Khawend Shah (Mirkhond), the author of *Rauzatus Safa*, remarks, the official historian should by hints, insinuations, overpraise and such other devices as may come to hand, never fail to express his true opinion, which, while remaining undetected by his illiterate patron, is sure to be understood by the intelligent and the wise. Amir Khusrau had no liking for the *Malik Naib* Kafur-i-Sultani whom he abuses in the *Dewal Rani.* His keen sense of the religious and the poetic in life could not but revolt against the senseless vandalism of the Deccan campaigns. Hence the ghastly realism of his sketches. He may, or may not, have wept tears of blood over the fall of an ancient civilization; but his mode of expression leaves little doubt that the greed of gain and not the service of the Lord was the inspiring motive of the invaders. One thing alone was clear after the day of stormy battle: '*You saw bones on the Earth.*'

demonstrated to the idol-worshipping Hindus." "They saw a building (the temple of Barmatpuri) old and strong as the infidelity of Satan, and enchanting like the allurements of worldly life. You might say it was the Paradise of Shaddad, which after being lost, those hellites had found, or that it was the golden Lanka of Ram.........The foundations of this golden temple, which was the 'holy-place' of the Hindus, were dug up with the greatest care. The glorifiers of God broke the infidel building, so that 'spiritual birds' descended down like pigeons from the air. The 'ears' of the wall opened at the sound of the spade. At its call the sword also raised its head from the scabbard, and the heads of Brahmans and idol-worshippers came dancing to their feet at the flashes of the sword. The golden bricks rolled down and brought with them their plaster of sandal-wood; the yellow gold because red with blood, and the white sandal turned scarlet. The sword flashed where the jewels had once been sparkling; where mire used to be created by rose water and musk, there was now a mud of blood and dirt; the saffron-coloured doors and walls assumed the colour of bronze; the stench of blood was emitted by ground once fragrant with musk. And at this smell the men of Faith were intoxicated and the men of Infidelity ruined."

Is this the trumpet of a bloated fanaticism or the excruciating melody of the tragic muse? Was Amir Khusrau praising the idol-breakers or bewailing their lack of true faith? It must not be forgotten that a courtier presenting an official history to the Sultan had no freedom of opinion, and Amir

safe. "It is not permissable to injure a temple of long standing" was the *fatwa* (judgment) of a Qazi in the reign of Sikandar Lodi, and it undoubtedly expresses medieval Muslim sentiment on the matter. The Sultan could prohibit the building of a new temple or mosque, though apart from occasional vagaries the right was rarely exercised; but the destruction of a standing temple is seldom, if ever, heard of. It was, however, different with a temple standing in the dominion of another ruler ; it had no Imperial guarantee to protect it and could be plundered with impunity because its devotees were not the Sultan's subjects and their disloyalty and sufferings could do him no harm. The outlook of the age was essentially secular. Religion was a war cry and nothing more.

A superficial reader of the *Khazainul Futuh* might be inclined to think it inspired by bigotry and fanaticism. But this would be a serious error. Amir Khusrau's religious outlook was singularly tolerant ; an examination of his *Diwans* can leave no other impression on the critic's mind. Even in the most bitter expressions of the *Khazainul Futuh*, there is a veiled suggestion. Of what? "So the temple of Somnath was made to bow towards the Holy Mecca, and as the temple lowered its head and jumped into the sea, you may say the building first said its prayers and then had a bath. The idols, who had fixed their abode midway to the House of Abraham (Mecca) and way-laid stragglers, were broken to pieces in pursuance of Abraham's traditions. But one idol, the greatest of them all, was sent by the *maliks* to the Imperial Court, so that the breaking of their helpless god may be

the inclination to enrol converts, and they were too good soldiers to let an irrelevant consideration disturb their military plans. Of course the *name* of God was solemnly pronounced. The invaders built mosques wherever they went and the call to prayer resounded in many a wilderness and many a desolated town. This was their habit. Of anything like an idealistic, even a fanatic, religious mission the Deccan invasions were completely innocent.

But it would be a serious mistake to interpret the political movements of those days in the light of modern national feeling or the religious enthusiasm of the early Saracens. The fundamental social and political principle of the middle ages was loyalty to the salt. It over-rode all racial, communal and religious considerations. The Raja's Muslim servants followed him against the Sultan just as the Sultan's Hindu servants followed him against the Raja; neither felt any inner contradiction between their religion and their life. Loyalty to the salt (*namak halali*) was synonymous with patriotism; disloyalty to the salt (*namak harami*) was a crime blacker than treason. Irrational as the principle may seem, it prevented communal friction and worked for peace. Conversely, for the ruler all his subjects stood on an equal footing. The Hindu subjects of a neighbouring Raja were the proper and inviting objects of a holy war. But not so the Sultan's own Hindu subjects. They were under his protection and his prosperity depended on their prosperity. Learned writers may call them *zimmis* (payers of tribute) in books of religious law. But men of practical affairs know the ground they stood on and the power of the mass of the people. The temples in the Sultan's dominions were perfectly

stake to the terrible Sultan of Delhi. It was a mad dance of rapine, ambition and death. "The Hindu *rawats* came riding in troops but were laid low before the Turkish horses. A deluge of water and blood flowed forward in order to plead for mercy before the Caliph's troops. Or you might say that owing to the great happiness of the infidel souls the beverage of blood was so delicious, that every time the cloud rained water over it, the ferocious earth drank it up with the greatest pleasure. But inspite of the great intoxicating power of this wine, the *saqi* poured here clear liquid out of the flagon of the sky to increase its intoxication further. Out of this wine and beverage Death had manufactured her first delicious draught. *Next you saw bones on the earth.*"

If Amir Khusrau had been writing in the age of the Puranas, he would have represented Alauddin as an incarnation of Vishnu and described his opponents as malicious demons. That is how the Aryans blackened the character of their enemies and justified their agression. A modern writer would white-wash the same cruelties by talking of liberty, justice, the duty of elevating backward races and, with solemn unconscious humour, advance the most humane arguments to justify the inhumanities of war. But Amir Khusrau was not a hypocrite; he saw life through plain glasses and the traditions of his day made hypocrisy unnecessary. The Deccan expeditions had one clear object—the acquisition of horses, elephants, jewels, gold and silver. Why tell lies? The Mussalmans had not gone there on a religious mission; they had neither the time nor

it is difficult to be certain that all the gaps have been filled.

Inspite of these serious shortcomings, the *Khazainul Futuh* is, for the critical student, a book of solid worth. Amir Khusrau exaggerates and we can make allowance for his exaggerations. He leaves blanks which other historians enable us to fill up. But he is too honest and straightforward to speak a lie, and we can safely rely on his word. He is exact in details and dates and enables us to make a fairly complete chronology of Alauddin's reign (7). Inspite of the artificiality of his style, his descriptions have the vivid touches of the experience of an Eye witness. He is a soldier at home in military affairs, in the construction of siege-engines and the tactics of the battle-field; and a careful examination of the *Khazainul Futuh* will enable us to obtain a fairly good idea of the art of war in the early middle ages. Even where he tells us nothing new, he serves to confirm the accounts of others. He did not sit and brood in a corner. He mingled with the highest and the greatest in the land, and when he took up his pen, it was to write with a first hand knowledge of affairs. The sections on the Deccan campaigns are a permanent contribution to Indian historical literature. They embody the romance of a jingoistic militarism, no doubt, but a romance none the less: long and heroic marches across 'paths more uneven than a camel's back,' temples plundered, *Rajas* subdued and the hoarded wealth of centuries brought at a sweep-

(7). Barni, our standard historian for the period, is very parsimonious and incorrect in dates.

was simply a current fashion and nobody attached any significance to the words used. Exaggeration is not a commendable habit, but understand it as a habit and it will no longer veil the true meaning of the author.

Ziauddin Barni complains that Kabiruddin simply confined himself to those events which were creditable to Alauddin. This is certainly true of Khusrau's work. He will not utter a lie, but neither will he speak 'the truth and the whole truth'. On the 16th Ramzan, 695, (July 9, 1296 A. D.) Sultan Jalaluddin was assassinated on the bank of the Ganges by the order of Alauddin Khilji, who was then Governor of Karra. It was an atrocious murder but Amir Khusrau simply ignored it. "As Providence had ordained that this Muslim Moses was to seize their powerful swords from all the infidel Pharoahs.........he mounted the throne on Wednesday, 16th Ramzan, 695 A. H." What else was there to say. He was not brave enough to defend his murdered patron nor mean enough to blacken his character after his death. He simply turned away his eyes. Similar omissions strike us in the chapter on the Mongols. Nothing is said of the campaigns in which Alauddin's armies were defeated. The Mongols twice besieged Delhi and Alauddin's position was extremely critical (6). But Khusrau has not even indirectly alluded to these momentous events. We are able to make up for some of the omissions with the help of Barni and other historians, but

---

(6). In the first invasion the Mongols were led by Qutlugh Khwaja and in the second by Targhi. Barni, who is brief and hasty in his accounts of wars, gives a detailed account of the two sieges of Delhi, probably because Kabiruddin and Amir Khusrau have preferred to be silent about them.

Khusrau, if a scholar, was also a courtier, and a courtier is devoted to the fashion of the passing hour. The fashion had been set by Kabiruddin and his predecessors. Khusrau blindly followed it.

The *Khazainul Futuh* is not merely a challenge to the *Fath-i Nama* of Kabiruddin; It is also a continuation of it. Barni seems to imply that Kabiruddin was a survivor from the preceding age and he may not have lived to complete his voluminous work. If so, the disproportionate length of the Deccan campaigns in the *Khazainul Futuh* becomes intelligible. The *Khazainul Futuh* is essentially a history of the Deccan invasions. Alauddin may have asked Khusrau to continue Kabiruddin's work, but Khusrau's introductory remarks make it probable that he wrote on his own initiative and expected the Sultan to accept it as the official account of the reign. The *Fath-i-Nama* had made a detailed description of the earlier events unnecessary, and Khusrau merely summarises them to enable his book to stand on its own feet. But the Deccan campaigns are given in detail, probably after the manner of the extinct *Fath-i-Nama*.

Amir Khusrau wished his work to be an official account of Alauddin's reign and the *Khazainul Futuh* has, consequently, all the merits and defects of a government publication. It credits Alauddin with every variety of virtue and power and his officers also come in for their due share. All governments live on lies or, atleast, a partial suppression of truth. But Amir Khusrau's hyperbolic exaggerations are less deceptive and dangerous than the insidious propaganda of modern governments. His adulation and flattery neither deceived nor was intended to deceive; it

case, have made its preservation difficult. But Barni and Khusrau had the *Fath-i-Nama* before them and accomodated their histories to it. Barni, who was essentially a man of civil life, allowed Kabiruddin to speak of Alauddin's conquests, and confined his own history to an account of administrative and political affairs, merely adding a paragraph on the campaigns here and there for the logical completeness of his work. Amir Khusrau was more ambitious. He pitted himself against Kabiruddin's great, if transient, reputation and on Kabiruddin's own chosen ground. Hitherto his pen, "like a tire-woman, had generally cured the hair of her maidens in verse", but it would now bring "pages of prose for the high festival". Let not critics dismiss him as a mere poet, living in a mock paradise and incapable of describing the affairs of government and war. If he had wings to fly, he had also feet to walk. He would even surpass Kabiruddin, whom shallow critics considered 'the greatest of all prosaists, ancient and modern. He would excel in all that Kabiruddin had excelled. The four virtues (or defects) which Barni deploringly attributes to Kabiruddin are all painfully present in Khusrau's work—an artificial style adorned with figure of speech, an exclusive devotion to wars and conquests, the elimination of all facts that were not complimentary to Alauddin, and, lastly, an exaggerated flattery of the Sultan. In the '*Panj Gunj*' he had imitated the *Khamsah* of Nizami and walked as far as possible in his predecessor's foot-steps. It was a mistake, but he repeated it once more in the *Khazainul Futuh*. We do not see Khusrau's prose in its natural dress; it is draped and disfigured into an imitation of Kabiruddin's extinct composition. For Amir-

and modern. But of all the events of Alauddin's reign, he has confined himself to a narration of the Sultan's conquests; these he has praised with exaggeration and adorned with figures of speech, and has departed from the tradition of those historians who relate the good as well as the bad actions of every man. And as he wrote the history of Alauddin during that Sultan's reign and every volume of it was presented to the Sultan, it was impossible for him to refrain from praising that terrible king or to speak of anything but his greatness."

So Amir Khusrau, though the poet laureate, was not the court historian of Alauddin Khilji; that honour belonged to Kabiruddin who was considered to be the greatest prose writer of the day. The official history by which Alauddin expected to be remembered by posterity was not the thin volume of Amir Khusrau but the ponderous '*Fath-i-Nama*' which was prepared under the Sultan's personal supervision. The '*Fath-i Nama*' has disappeared; its manuscripts may have been intentionally destroyed during Timur's invasions or under the early Moghul Emperors for it must have been full of contempt and arrogance towards the Mongol barbarians (5); Ferishta and the later historians do not refer to it and its great length would, in any

(5) The same fate has overtaken other medieval histories, for example the first volume of *Baihaqi*, the *Autobiography of Mohammad bin Tughlaq* and the last chapter of Afif's *Tarikh-i-Feroz Shahi*, which was a violent attack on Timur and is found torn or missing in most volumes.

no such massacre, and Khusrau himself goes on to assure us: "My object in this simile is not real blood but (only to show) that the sword of Islam purified the land as the sun purifies the earth." The *Khazainual Futuh* has to be interpreted with care, and in the light of other contemporary material ; it would be dangerous and misleading to accept Khusrau's accounts at their face value. Still the labour of interpretation is well repaid by the new facts we discover.

The *Khazainul Futuh* naturally falls into six parts—the introduction, administrative reforms and public works, campaigns against the Mongols, the conquest of Hindustan, the campaign of Warangal and the campaign of Ma'bar. The space devoted to the various sections is surprisingly unequal. About two-third of the book is devoted to the Warangal and Ma'bar campaigns, while the other measures of Alauddin's reign are summarised in the remaining third. The reason for this is perhaps not impossible to discover. A remark of Barni (*Tarikh-i-Ferozi* page 361) seems to throw light on the real character of the *Khazainul Futuh* as well as the *Tarikh-i-Ferozi*. "The other great historian of the time (of Alauddin) was Kabiruddin son of Tajuddin Iraqi. In the art of composition, eloquence and advice, he exceeded his own and Alauddin's contemporaries, and became the '*Amir-i-dad-i-lashkar* in place of his revered father. He was held in great honour by Alauddin. He has displayed wonders in Arabic and Persian prose. In the '*Fath-i Nama*' (Book of Victory) which consists of several volumes, he does honour to the traditions of prose and seems to surpass all writers, ancient

his prose would have marched along routes quite different from those selected by Alauddin's generals. The reader, who wishes to discover the true historical fact, has first to analyse Khusrau's literary tricks and critically separate the element of fact from the colouring imparted to it by Khusrau in order to bring in the allusions. At times the literary tricks make us ignore the fact at the bottom. "*Allusion to virtue and vice*—Though the giving of water (to the thirsty) is one of the most notable virtues of this *pure-minded* Emperor, yet he has removed *wine* and all its *accompaniments* from *vicious* assemblies; for *wine* the daughter of grape and the sister of sugar, is the mother of all *wickedness*. And wine, on her part, has washed herself with salt and sworn that she will henceforth remain in the form of vinegar, freeing herself from all *evils* out of regard for the claims of '*salt*'" (4).

This would have appeared a mere literary flourish if we had not been definitely told by Ziauddin Barni that Alauddin carried through a series of harsh measures for the suppression of drinking in Delhi. Conversely, the allusion may have no basis of fact at all. "*Allusions to sea and rain*—The sword of the righteous monarch completely conquered the province (Gujrat). Much *blood* was *shed*. A general invitation was issued to all the beast and birds of the forest to a continuous feast of meat and drink. In the marriage banquet, at which the Hindus were sacrificed, animals of all kinds ate them to their satisfaction". This would seem to indicate a general and intentional massacre. But there was

(4) Wine and sugar may be both produced from the same grapes and the addition of salt turns wine into vinegar.

ted to shock and disgust. His one desire is to convince the reader of his own mental power and in this, so far as contemporaries were concerned, he certainly succeeded. But Amir Khusrau, for all his artistic talents, never comprehended that a book of prose,like a volume of verse, should be a thing of beauty and of joy.

The *Khazainul Futuh* very well illustrates the general character of Khusrau's prose. It is divided into small paragraphs; every paragraph has a heading informing the reader what allusions he is going to find in the next few lines. A single example will suffice. "*Allusions to water.* If the *stream* of my *life* was given the good news of *eternal existence,* even then I would not offer the *thirsty* any *drink* except the praises of the Second *Alexander* (3). But as I find that human *life* is such that in the end we have to *wash* our hands off it, the *fountain* of words will only enable the reader to moisten his lips. Since the achievement of my life-time, from the cradle to the grave, cannot be more than this, I did not think it proper to *plunge* to the bottom of endless *oceans*, but contented myself with a small quantity of the '*water* of *life*'". And so it goes on, wearisome and artificial, from beginning to end.

It is obvious that such a procedure detracts much from the value of an historical work. Only such facts can be stated as will permit Khusrau to bring in the allusion; the rest will be only partially stated or suppressed; and Khusrau's only resource was to make his paragraphs as small as possible, otherwise

(3) Alluding to the first Alexander's efforts to discover the water of immortality.

flocked to his door. (2) He seems also to have beguiled his leisure hours in discovering new literary tricks and often sent them as presents to his friends. The *Ijaz-i-Khusravi* is the accumulated mass of these miraculous prose compositions which Amir Khusrau had been amassing for years and edited in the later part of Alauddin's reign. Most of the pieces are tiresome and frivolous, but others throw a brilliant light on the social life of the day. Amir Khusrau's second prose-work, the *Khazainul Futuh* is the official history of Alauddin's campaigns.

Amir Khusrau was a man of wit and humour. His fancies are often brilliant. Nevertheless nothing but a stern sense of duty will induce a modern reader to go through Khusrau's prose-works in the original. His style is artificial in the extreme; the similes and metaphors are sometimes too puerile for a school-boy; at other places the connecting link between the ideas (if present at all) is hard to discover. Prose is the natural speech of man for ordinary occasions, but Amir Khusrau's ideas seem to have come to him in a versified form. So while his poetry has all the beauties of an excellent prose, his prose has all the artificiality of very bad verse; it is jejune, insipid, tasteless and wearisome.

Failing to realise that the true beauty of prose lies in its being simple, direct and effective, he tries to surprise his readers by a new trick at every turn, attacks him with words the meaning of which he is not likely to know, or offers him metaphors and similes calcula-

(2) One of the letters has been translated in Elliot and Dowson. There are others of equal and greater value.

INTRODUCTION.

BY

MOHAMMAD HABIB,

Professor of History, Aligarh.

Poetry was Amir Khusrau's mother-tongue; prose he wrote with difficulty and effort and he would have been well advised to leave that region of literature to more pedestrian intellects. But it was not to be expected that such a consideration would serve to check his exuberant genius. Apart from the introductions to his *Diwans*, two of his prose-works, differing in volume and value, have survived to us. The first, *Ijaz-i Khusravi* (Miracles of Khusrau) is a long work in five volumes on figures of speech (1). It contains every variety of miracle known to the penman of the age—petitions to high officers composed of vowels only, verses which are Persian if you read them from right to left and Arabic if read from left to right, compositions from which all letters with dots are excluded, and many such artificialities of wit and style which may have delighted and consoled the author's contemporaries but fail to attract our modern taste. Some of the letters included in the volumes have a solid historical value. An application to a government officer requesting for a post or complaining against the misbehaviour of neighbours was sure to attract attention if drafted by Khusrau; and the poet was too inventive not to have a new 'miracle' ready for every occasion. It is easy to understand that supplicants

(1) Published with marginal explanations by Newal Kishore Press, Lucknow.

M. Sultan Hameed M.A.,LL.B., M. S. Kafil Ahmad Rizvi M.A., LL.,B. and Qazi Ataullah Sahib M.A., who were kind enough to help me in the difficult task of proof-reading.

SYED MOINUL HAQ.

ALIGARH.
June 1927.

Khazainul-Futuh is really the continuation of a former book—a fact which Professor Habib is probably the first person to point out. Moreover his English translation of the work with appendices and foot notes is in the press. It would have been long and tiresome to explain Amir Khusrau's literary tricks, allusions and figures of speech; for the trained Persian scholar such explanations are superfluous, and the Khazain-ul-Futuh is hardly the book to be recommended to a beginner in Persian. Amir Khusrau, though he is a conspicuous figure in the long line of Indo-Persian poets, wrote very little prose and the little that he wrote is incomprehensible to the average reader. At the beginning of the book he himself declares:—

اگرچه مشاطهٔ کلکم همواره بر تافتن اشعار موشگاف بوده است و ابکار نثر را درپردهٔ اوراق کم جلوه نمود باین همه چون این عروس روی نیاز بشانه راستین دارد — ع

الي الحبيب ما مال عين العذل

I take this opportunity of thanking Professors A. B. A. Haleem and Md. Habib for their valuable assistance. My grateful thanks are also due to my friends, Messrs Sh. Abdur Rashid M. A., LL.B.,

the Sultania Historical Society decided to get it published.

The text of the Khazain-ul-Futuh, now placed before the public for the first time, has been edited on the basis of the British Museum Manuscript Or. 1638, a rotograph copy of which was placed at my disposal by Professor Md. Habib, and a transcribed copy of a manuscript in the possession of Mr. Syed Hasan Barni, M. A., LL. B., Bulandshahr. The two manuscripts are almost indentical and the variations are so few and unimportant that I have not considered it worth while to indicate them. Judging from the handwriting, the British Museum Manuscript does not seem to be very old but it is accurate, complete and readable.

This manuscript was given to the authorities of the British Museum by Col. Yule and there is a note at the end of it to the effect that the original from which it was copied was written only eleven years after the death of Amir Khusrau.

It would be superfluous to add any comments and criticisms here. The introduction gives a critical study of the prose style and works of Hazrat Amir Khusrau and establishes the theory that the

PREFACE.

The Khazain-ul-Futuh of Hazrat Amir Khusrau of Delhi is one of the two prose works of that eminent poet. The 'Ijaz-i-Khusravi' treats of the figures of speech and other linguistic subtleties which, although insipid for modern taste, are an ample proof of the author's versatile genius. On the other hand, the Khazain-ul-Futuh, a brief history of the campaigns of Sultan Alauddin Khilji with special reference to his Deccan invasions, is an extremely valuable treatise. It is a contemporary production and is written by one who was himself an expert in the military art. From the occasional references to the book found in some of the medieval histories it appears that the classical historians knew of it but did not utilise it thoroughly. Manuscripts of the book being rare, modern scholars too have mostly confined their attention to the extracts given in Sir Henry Elliot's History. In view of its intrinsic worth and tho scarcity of its manuscripts

When my colleagues and I started our labours in this field we did so light-heartedly regardless of the difficulties to be encountered. Even now, though chastened and sobered, we intend to persevere in our course. It is hoped that this series, though meant for the serious student of medieval India, will not be devoid of interest to the general reader. It is, furthermore, hoped that it will to some extent facilitate the task of re-constructing our national history and will inspire in the Indian youth of to-day something of that ardour for the collection and preservation of historical data which the historians of medieval India display.

A. B. A. HALEEM.

Muslim University,
Aligarh.
June, 1927.

FOREWORD.

Very few countries have been so rich in historical records as India since the Muslim settlement. But wars, neglect and an unfavourable climate have deprived us of a substantial portion of the works of medieval historians. Even those that are still extant are found mostly in manuscript form in the private and public libraries of India and Europe. Indians, with a few notable exceptions, have done very little to rescue them from oblivion, and practically all that has been done so far has been the work of European scholars. The Royal Asiatic Society of Bengal has been a pioneer in the field and is entitled to the gratitude of every student of Indian History.

The present series is an attempt to place before the literary public of this country some of the most valuable histories bearing on Muslim India. Preference will be given to historians who lived contemporaneously with the events they have related and every effort will be made to collate all the available texts and to bring out reliable editions. Sir Syed Ahmad, the venerable founder of this institution, brought out an edition of Ziauddin Barani's Tarikh-i-Ferozshahi in 1864, and it is but meet that this work should be once more resumed at Aligarh.

To

Mian Sir Mohammed Shafi K. C. S. I.
Bar-at-Law, Lahore

Khan Mohammed Saadat Ali Sahib,
Rais, Lahore

Nawab Samiullah Beg,
Chief Justice, Hydrabad,
Deccan

Whose munificence has enabled the Society to publish this valuable manuscript.

ALIGARH.

—:0:—

President :—

A. B. A. Haleem.

Vice-President :—

Mohd. Habib.

Treasurer :—

Syed Naushey Ali.

Secretary :—

Syed Moinul Haq.

Publications of the Sultania Historical Society.

General Editor:

A. B. A. HALEEM,
B. A. (Oxon), Bar-at-Law,
Chairman Dept: of History,
Muslim University,
Aligarh.

Publications of the Sultania Historical Society.

*

THE KHAZAINUL FUTUH

OF

HAZRAT AMIR KHUSRAU

OF DELHI

Persian Text.

EDITED BY

SYED MOINUL HAQ M. A.

MUSLIM UNIVERSITY,

Aligarh, U. P.